

BİR RUS MÜHENDİSİNİN (T.S. BURNAŞEV) GÖZÜYLE ŞAH MURAD DEVRİNDE BUHARA EMİRLİĞİ

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

Buhara Hanlığı'nın bir emirlik idaresine dönüşmesinde geniş çapta yapmış olduğu ıslahatlar ile oldukça önemli bir rolü olan Şah Murad Türk Dünyası'nda XVIII. yüzyılın en dikkat çekici liderlerinden biridir. Mütevazı ve dindar şahsiyeti ile temayüz etmiş bir hükümdar olan Şah Murad idari, mali, askeri, kültürel, dini vb. hususlarda İslam şeriatına göre yapmış olduğu düzenlemelerle köhneleşmiş devlet nizamını yeniden yapılandırmış ve farklı vilayetlerin ayrılmış eğilimlerini ortadan kaldırarak merkezi otoriteyi sağlamıştır. Aynı zamanda devletin ihyası için Amuderya'nın sol tarafında kalan bölgelerin hâkimiyet altına alınması amacıyla İranlılar ve Afganlarla giriştiği mücadelelerle dikkat çekmiştir. 1785-1800 döneminde iktidarda kalan Şah Murad döneminin aydınlatılması için sınırlı sayıda kaynaklar mevcuttur. Bunlar arasında içeriği bakımından doğrudan onun devrinde Buhara Emirliği'ni esas alarak bu hususta ilgi çekici malumatlar veren Rus maden mühendisi olan Timofey Stepanoviç Burnaşev'in seyahatnamesi büyük ehemmiyet arz etmektedir. Zira o 1794-1795 kışında bizzat bulunduğu Buhara'da elde ettiği izlenimlere ve yapmış olduğu tespitlere dayanarak emirliğin idari, mali, askeri, hukuki, sosyal, kültürel, mimari vb. yönlerini detaylı bir şekilde aktarmıştır.

Anahtar kelimeler: Şah Murad, T.S. Burnaşev, Buhara Emirliği, Seyahatname.

A Russian Engineer's (T.S. Burnashev) Observations on Bukhara Emirate in the Reign of Shah Murad

Abstract

Shah Murad, who played an important role in the transformation of Bukhara Khanate into an emirate administration with a wide range of reforms he had carried out, was one of the most remarkable leaders of the 18th century in the Turkish World. Known as a leader with modest and religious personality, Shah Murad restructured the slummed state order and provided the central

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

authority by eliminating the centrifugal tendencies of different provinces with the administrative, financial, military, cultural, religious and similar regulations according to the Islamic Sharia. He also drew attention with the struggles he had with Iranians and Afghans for the sovereignty of the regions on the left side of Amu Darya for the restoration of the state. There are a limited number of resources available to illuminate the period of Shah Murad, who remained in power in the period of 1785-1800. Among these, a travel book of a Russian mining engineer Timofey Stepanoviç Burnashev, which provides attractive information related to this issue by taking the Bukhara Emirate directly in his era as a basis, is of great importance in terms of its content. He conveyed the administrative, financial, military, judicial, social, cultural, architectural and other similar aspects of the emirate based on the impressions and findings he obtained personally himself in the winter of 1794-1795 in Bukhara.

Keywords: *Shah Murad, T.S. Burnashev, Bukhara Khanete, Travel Book.*

Giriş

Buhara Hanlığı'nda Nadir Şah'ın istilasıyla birlikte başlayan istikrarsızlık süreci Muhammed Rahim Atalık'ın Ebulfeyz Han'ın oğullarını birbiri ardına ortadan kaldırarak 1756 yılında Han tahtına çıkmasıyla tamamlandı. Böylece Buhara Hanlığı'nda iktidar Mangıt kabilesine geçti. Muhammed Rahim'in ülkede isyan çıkaran ayrılıkçı hareketleri tamamen ortadan kaldırmak için giriştiği mücadele 1758 yılında aniden ölmesiyle birlikte kesintiye uğradı. Oğlu olmadığından dolayı Han tahtına çıkarılan kızından olma torunu Fazıl Töre henüz altı yaşındaydı. Onun çocuk yaşta olmasından dolayı devlet işlerini yürütme kabiliyetinden yoksun bulunması nedeniyle kısa süre içerisinde Buhara'dan uzaklaştırılmasıyla birlikte yönetici zadedânın desteği ile hâkimiyet Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy'e geçti. Ancak Danyal Biy ülkede çıkan iç isyanları ve Özbek kabilelerinin merkezi otoriteyi sarsan faaliyetlerini önlemekte güçlük çekti. Bu yüzden mutabakatla Buhara tahtına Cengiz Han soyundan Ebulgazi adlı biri çıkarıldı. Ne var ki, yine de Buhara'da gerçek iktidar Danyal Biy Atalık'ın elinde kaldı. Onun 27 yıl süren uzun saltanat döneminin sonunda Buhara Hanlığı'nın siyasi istikrarı bozuldu ve ülkedeki ekonomik durum ağırlaştı. Halkın üzerine yüklenen külfetli vergiler ve diğer ölçüsüz mükellefiyetler sosyal muvazenenin de bozulmasına yol açtı.¹ İşte böylesine ağır şartlar altında Buhara Hanlığı yönetimine gelen Şah Murad gerek ıslahatları gerekse de askeri faaliyetleri ile ülkenin siyasi istikrarını yeniden sağladı. Aynı zamanda Ebulgazi Han'ı tahttan indirerek Buhara Hanlığı'nı Emirlik idaresine dönüştürdü. Böylece devlet yönetiminde temel kaynak olarak Cengiz geleneğinin yerini tamamen İslam şeriatı aldı.

Ne yazık ki, seferleri, ıslahatları ve mütevazı şahsiyeti ile Türkistan tarihinde derin izler bırakan Emir Şah Murad'ın saltanatı döneminde (1785-1800) Buhara Hanlığı'nın tarihinin derinlemesine aydınlatılması için yeterli kaynak yoktur. Bu açıdan 1795 yılı başlarında Buhara'da bulunan bir Rus maden mühendisi olan T.S. Burnaşev'in seyahat notları oldukça kıymetlidir.

¹ Mirzâ Abdal Azîm Sâmî, *Ta'rih-i Salâtin-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie teksta, predislovie, perevod i primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostočnoy Literatury, Moskva 1962, s. 41-50.

T.S. Burnaşev'in Buhara Seyahati ve Raporu Hakkında

Esasen Sibirya'da görevli bir maden mühendisi olan Timofey Stepanoviç Burnaşev (1772-1849)'in hayatı hakkında çok fazla malumat bulunmamaktadır. O, 1794-1795 yıllarında resmi görevli olarak Buhara'ya, daha sonra da 1800 yılında Taşkent'e yaptığı seyahatlerle ünlüdür. Onun konumuzla alakalı olarak Rusya'ya döndükten sonra Buhara'da bulunduğu sırada başından geçenleri ve gördüklerini anlattığı istihbarat raporu, uzun bir süre sonra seyahat notları olarak 1818 yılında *Sibirskiy Vestnik* adlı akademik dergide G.İ. Spasskiy tarafından derlenerek yayınlanmıştır.²

Timofey Stepanoviç Burnaşev'in Buhara'ya gerçekleştirdiği seyahatte kendisine Aleksey Sevastyanoviç Beznosikov adlı bir astsubay da eşlik etmiştir. Onların esas görevi Rus Ordusu'nun Sibirya Hattı'nın komutanı olan General Ştrandman'ın başta Buhara Emiri Şah Murad olmak üzere Türkistan'ın diğer hükümdarlarına hitaben yazdığı mektupları sahiplerine ulaştırmak ve Türkistan hakkında istihbarat toplamaktır. T.S. Burnaşev ve A.S. Beznosikov bu amaçla 1794 yılı Sonbaharında Omsk Kalesi'nden yola çıktılar. Sırasıyla Troitsk, Turgay Nehri, Aral Gölü kenarındaki Karakum, Kızılkum, Kuvanderya Nehri, Yeniderya Nehri ve Kızkale istihkâmı güzergâhından yaklaşık üç ay süren bir yolculuğun ardından 1795 yılı Ocak ayının sonlarında Buhara şehrine ulaştılar.³

T.S. Burnaşev'in Buhara seyahatnamesinde Kazak bozkırı üzerinden Buhara'ya kadar olan yolun ve dönüşte Yedikale ve eski Kızkale Şehri kalıntılarının tasviri detaylı bir şekilde sunulmuştur. Bundan başka kendisinin Buhara'ya gelişi, kervansarayda kalması, Buharalı bürokratlarla yaptığı görüşmeler, Buhara şehrinin tarifi ve iklimi, halkın sosyal ve iktisadi vaziyeti, ticaret, para basımı, Buharalıların etnik, kültürel ve dini yapısı, Emirlik ordusunun vaziyeti ve silahları, halkın mustarip olduğu hastalıklar vb. ilgi çekici hususlar anlatılmıştır. Bu yüzden onun seyahatnamesi, Buhara Emirliği'nin Şah Murad devri (1785-1800) tarihinin aydınlatılması açısından oldukça önemli bir kaynaktır.

Şah Murad Dönemi Buhara Emirliği Tarihine Kısa Bir Bakış

Emir Şah Murad Danyal Biy'in dokuz oğlundan biriydi.⁴ Babası ona Beg Can adını vermişti. Şah Murad ise esasen onun unvanıydı. Emir Masum olarak da bilinen Şah Murad Buhara tahtına oturmadan evvel Karşı ve Semerkant'ta Hâkim (Vali) olarak bulundu. Gençlik yıllarında Buhara'da şöhret sa-

² T. Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buhari v 1794 g. i Obratno 1795 godu", *Sibirskiy Vestnik*, Ç. II, III, S. Peterburg 1818, s. 37-110.

³ *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856*, İzd. Sagu, Taşkent 1955, s. 27.

⁴ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'asie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'H'égire*, (1740-1818), Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876, s. 120-121. Mirza Alim Mahmud Hoca'ya göre ise Danyal Biy'in Masum (Şah Murad), Mahmud, Ömer, Fazıl, Sultanmurad, Rüstem, Kencaali, Yakub, Toktamış, Derviş ve Recebali isimli on bir oğlu vardı, *Tarihi Turkistan*, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2009, s. 169.

hibi Nakşibendi şeyhlerinden Sefer'in talebesi oldu ve onun tesirinde kaldı.⁵ O Şeyh Sefer'in emri gereğince derviş kıyafetleri giyinerek pazarlarda pirinin istediği basit işleri yapıyordu. Babasının günahlarından dolayı halktan af diliyordu.⁶ Ülkenin iç durumunun istikrarsızlığa düşmesi ona Buhara tahtının yolunu açtı. Şah Murad son günlerinde kendisini halefi olarak ilan eden babası Danyal Biy Atalık'ın onayıyla finans işleri başta olmak üzere devlet işlerine müdahale etmeye başladı.⁷ Onun Buhara'da otoriteyi ve düzeni sağlamak için attığı ilk adımlardan birisi ülkenin istikrarsızlaşmasında ve yönetimde yapılan suiistimallerde şeriat kurallarına aykırı hareket ederek sorumluluğu bulunan (esasen bir köle ve henüz Muhammed Rahim'in iktidarından beri vezir payesine sahip) Devlet Biy Kuşbegi ve (basit bir Fars âdeti olan nargile içmekle suçladığı) Kazı-Kelan Nizameddin Hoca'yı öldürtmesiydi.⁸

73 yaşında vefat eden Danyal'ın 27 yıllık hâkimiyetinin sonunda Buhara toplumunun bütün katmanlarında iktidara karşı muhalefet oldukça arttı. Zira Emirler ve Hakimler arasında İslam şeriatının yasakladığı şarap tüketimi ve kumar oyunları yaygınlaşmıştı. Eminane ve Vekilane tipi vergilerden halk adeta nefes alamaz hale gelmişti.⁹ Buhara'nın ileri gelenleri ve tüccarlar Danyal'ın yerine Şah Murad'ın geçmesini istiyordu. Ancak Şah Murad ilk başta

⁵ Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002, s. 76-77; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 75-76. Mirza Alim Mahdum Hoca Şah Murad'ın dindar şahsiyeti ve Şeyh Sefer'e mürit olması hususunda şunları yazmıştır: "Padişah olmadan önce Şeyh Sefer ismindeki zata mürit olur. Şeyh -sen zalimsin ve zalimin oğlusun, nitekim riyazete, hizmete ve şeyhlere dayanacaksın", dediğinde Şah Murad Biy doğru olacağına yemin edip, hor ve zelim bir şekilde hamallık yapardı. Halk onu meczup zannederdi. Babası her ne kadar onu vazgeçirmek için -sana hazinede vazife vereceğim- dese de kabul etmeden, tam bir yıl hizmet edip, şeyhin nezdinde kabul gördü.", a.g.e., s. 170.

⁶ Mirza Şems Buhari'nin yazmalarında gerçek şu şekilde tarif edilmiştir: "O babasından arda kalan servetten kendi payına düşen hisseyi almayı dahi reddetti: -gaspla ve hukuksuzlukla elde edilen paralarla ellerimi tenzil etmeye hiçbir zaman razı olmadım- dedi. Yırtık pirtik elbiseler giyinip, boynuna kılıç asarak Buhara sokaklarında dolaştı, rahmetli babasının cürümlerini ve suçlarını affetsinler diye halka adeta yalvardı...", o Nekotorh Sobitijah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861, s. 79.

⁷ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 50; Mirza Alim Mahdum Hoca, a.g.e., s. 170.

⁸ Ahmed Doniș, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Dušanbe 1967, s. 27; V.V. Bartold, *Soçineniya*, T.2, Ç.1, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963, s. 280. Ahmed Doniș Kadı Nizameddin'i Seyid soyundan gelmesine rağmen tecavüzcü ve rüşvetçi olmakla suçlamaktadır, a.g.e., s. 28. Kuşbegi ve Kadı'nın öldürülmeleriyle alakalı olarak Mirza Alim Mahdum Hoca *Tarihî Türkistani* adlı eserinde şöyle yazmaktadır: "Bir gün Şah Murad mirza babasına -bütün memleket ve onun gelirleri Kuşbegi'nin tasarrufunda, bizler muhtaç haldeyiz, buna ne deva olur? diye- sorduğunda Emir Danyal -ben de bu işi biliyorum, fakat çaresini bilmekten acizim-demıştır. Şah Murad Mirza -devayı ben biliyorum- diyerek Hokand'dan elçi geldiğinde bir bahane ile Kuşbegi'ni çağırıp, hilvat evinde hazırlattığı cellatlar ile karnını yarıp öldürür. Bu olaydan bir yıl sonra Kadı Nizameddin'in de aynı akıbete uğradı. Şah Murad Biy ve Danyal'ın Kadı Nizameddin'e bir zamandan beri kinleri de vardı. Çünkü bir zamanlar Şah Murad padişahlık yemeğinde çekinerek kendi masasında hayatını idame ettirmek için hizmetçilik yapmıştı. Danyal Biy Kadı Nizameddin'e oğlu Şah Murad'ı şikâyet ettiğinde, Kadı -Allah'a şükür büyümiş ve feraset sahibi oğullarınız var, bu ise devlet ve memlekette ismi kötüye çıkmış ve namussuz, bu davadan vazgeçseniz hiçbir farkı olmaz-, demiş idi. Bu sözlerden Danyal Biy üzgün, Şah Murad da bu sözleri işitip Kadıya kin gider. Kadı da daima korku içinde olup, Danyal Biy'e sığınıp, Şah Murad'dan korku ve çekince duyardı", a.g.e., s. 169-170.

⁹ Ahmed Doniș, a.g.e., s. 27.

hükümdar olmak istemedi ve bir süre daha züht hayatı yaşamaya devam etti. Böylece bir süre tüm vaktini Buhara şehrinin baş mescidinde (mescid-i kelan) ibadetle geçirdi. Hatta “*Ayn-ül Hikmet*” (Bilgeliğin Kaynağı) adlı bir eser yazdı. Bu sırada ülkenin içerisine düştüğü kargaşadan ve başkent Buhara’da hâkimiyet için Şah Murad’ın kardeşlerinin de karıştığı ve yaklaşık bin kişinin öldüğü kanlı çatışmalardan ancak onun liderliğinde çıkılabileceğini değerlendiren Danyal Biy’in Buhara tahtına oturttuğu Ebulgazi Han, Buhara zadedânıyla birlikte ondan Atalık makamına gelmesini talep etti. Neticede kardeşlerinin anlaşmazlığı, Buhara’daki halk arasındaki kargaşa ve özellikle Şehrisebz’in isyancı Hâkimi Niyaz Ali Biy’in ordusunun Buhara sınırlarına kadar dayanması onu Buhara Hanlığı’nın yönetiminde dizginleri ele almaya mecbur etti. Ordunun başına geçen Şah Murad, Niyaz Ali Biy’in ele geçirdiği Hisar ve Karşı’yi geri aldı ve onu ülkenin sınırlarının dışına kadar kovalayarak ayaklanmayı bastırdı.¹⁰

Şah Murad hâkimiyetinin ilk senesinin sonunda yönetimden memnuniyetsiz Buhara zadedânıyla işbirliği yapan kardeşi Toktamış Biy’in başarısız bir suikast girişimine maruz kaldı. Toktamış Biy’in emri ile Feridun isimli bir kişi bir gece Şah Murad’ın yüzüne bıçakla saldırdıysa da ona zarar veremedi. Bunun neticesinde Şah Murad Toktamış’ı Çarçuy’a sürgüne yolladı, Feridun’u da astırdı.¹¹

Emir unvanını kullanan ilk Buhara hükümdarı olan Şah Murad bununla iktidarına dini bir nitelik kazandırmayı arzuluyordu. Zira Emir, *Emir-ül Müminin* (inananların hükümdarı)’ın kısaltmasıdır. Bu unvanı ancak halifeler taşıyordu. Ne var ki, onun bu unvanı ne zaman kullanmaya başladığı tam olarak bilinmemektedir. O epey uzun bir süre naip unvanını, yani Han’ın “*vekili*” unvanını benimseyerek Hanlığı yönetti. O dönemde Buhara Hanı yukarıda bahsi geçen Cengiz Han soyundan gelen Ebulgazi diye biriydi. Fakat Ebulgazi sadece Han unvanını taşıyordu, gerçek iktidar ise ancak Şah Murad’a aitti.¹² Şah Murad Muhammed Rahim Han’ın dul eşi Ebulfez Han’ın kızıyla evlendi. Böylece bu evlilikten dünyaya gelen halefi Emir Haydar Cengiz kanı taşıdı.¹³

Kaynakların malumatlarına göre Cengiz Han soyundan gelen Ebulgazi Danyal Biy’in iktidarı zamanından beri sözde Buhara Hanı idi.¹⁴ Şah Murad devrinde o iki sene daha “*iktidarda*” kaldı. 1812-1813 yıllarında Türkistan’a gerçekleştirdiği seyahate dair kaleme aldığı notlarıyla meşhur Hindistanlı Mir İzzatulla bu hususta şöyle demektedir: “*Şah Murad Danyal Biy’in vefatı üzerine Hanlığın yönetimine geldi, sadece iki sene Ebulgazi Han’ın hakimiyeti altın-*

¹⁰ A. Vambéry, *a.g.e.*, s. 118-119.

¹¹ Mirza Alim Mahdum Hoca, *a.g.e.*, s. 170.

¹² V.V. Grigoryev, “Primeçaniya”, *O Nekotorih Sobitijah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Pervodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevım, Kazan 1861, s. 76.

¹³ V.V. Bartold, *a.g.e.*, s. 281.

¹⁴ Bkz. Dinçer Koç, “Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 234, İstanbul 2018, s. 155.

da kaldı. Sonra da onu tahttan feragat etmek zorunda bıraktı. Kendisi için Türk Sultanı'ndan temin ettiği fermanla resmi olarak Buhara Emiri olarak tanındı.¹⁵

Mirza Şems Buhari'nin verdiği bilgilere göre Ebulgazi Han Şah Murad'ın iktidarı zamanında ailesiyle Buhara'ya yakın Uifkent kasabasında koruma altında bulunuyordu. Yalnızca Cuma günleri ona çalma giydirerek namaz kılmak üzere Buhara'da mescide götürüyorlardı. Cuma namazının sona ermesinden sonra geri götürüyorlardı.¹⁶ Bu hususta T.S. Burnaşev'in verdiği bilgiler ise şöyledir:

“Şah Murad Bek ilk başta o zamanki Abdulgazi (Ebulgazi) Han'ın yanında Atalık veya yönetici oldu. Zira her hanın yanında bakan görüntüsünde bir atalığı oluyordu ve o çoğunlukla gücüyle hanın kendisi için tehlike arz ediyordu. O hakikaten Buhara ülkesinin otoriter hükümdarı oldu. O zaman Abdulgazi Han artık hiçbir sivil işe karışmadı ve tahtı bırakarak kendi aile efradıyla başkent Buhara şehrinin yakınında bulunan bir köyde yaşamaya başladı: ...onun yanına içerisinde tutulduğu kaleden dışarıya hiçbir yere çıkmasına müsaade etmemekle görevlendirilen bir muhafız dikmişlerdi; iaşesine de az bir miktar para tahsis edilmişti...”¹⁷

Ebulgazi'yi Han tahtından indirdikten sonra Şah Murad Buhara Hanlığı'nda resmi olarak da bütün hâkimiyeti ele geçirse de mütevazı bir hayat sürdü. “O ne dünyevi ne de uhrevi nimetlerden faydalandı ve hiçbir zaman ne iaşesi ne de kıyafeti hususunda endişe duydı. Onun bütün kıyafeti on iki dirhem tutarındaydı ve tahl gibi şeylerin tanelerini haşlayarak açlığını gideriyordu.”¹⁸ T.S. Burnaşev onun mütevazı ve dindar şahsiyetiyle ilgili olarak şöyle demektedir:

“Onun yalnızca iki tane karısı vardı, onların iaşesine oldukça cüzi bir miktarda para ayrılmıştı ve bu yüzden durmadan çeşitli el işleri yapmak zorundaydılar; Şah Murad Bek devlet işlerinden serbest olduğu vakitlerde aynı misalde oluyordu. O hiçbir fark belirtisi olmayan basit elbiseler giyiniyordu. Onun mutat yemeği ekmek ve sudan ibaretti. Halk onu Muhammed'in düsturunun hakiki takipçisi ve hatta mukaddes sayarak Hükümdara büyük saygı duyuyordu.”¹⁹

Mirza Şems Buhari'nin şu ifadeleri T.S. Burnaşev'in Şah Murad'la ilgili tasvirini desteklemektedir:

“aşırı tevazu sahibi olmakla, bütün geceleri ibadetle geçiren Şah Murad sırsız yetkiyle hüküm sürmesine rağmen gene de han tacını hiçbir zaman takmadı ve adının hutbede söylenmesine veya paraların üzerine basılmasına müsaade etmedi. O bu hususta -biz han soyundan değiliz, bizim dedelerimiz basit Özbeklerdendi- diyordu.”²⁰

¹⁵ *Travels in Central Asia by Meer Izzut-Oollah in the Years 1812-1813*, Calcutta 1872, p. 71.

¹⁶ Mirza Şems Buhari, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷ T. Burnaşev, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹⁸ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁹ T. Burnaşev, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁰ V.V. Grigoryev, *a.g.e.*, s. 76.

Neticede Şah Murad Alexander Burnes'in dediği üzere "bir hükümdardan çok, büyük bir ilahiyatçı olarak tanınırdı; fakat dostlarının Can Bey ismiyle tanıdığı kişiliğine, Özbekler tarafından saygı duyulurdu ve onun ile ilgili birçok kişisel hikâye anlatılırdı."²¹

Şah Murad'ın Seferleri

Şah Murad 1785 yılında Taşkent tarafına sefer düzenledi. Taşkent'i zapt ederek burada kendi temsilcilerini bıraktı. Onları zaman zaman yolladığı nökerleri ile de destekledi. Ancak Buhara temsilcilerinin idaresi döneminde Taşkent'te bir düzen kurulamadı. Taşkent'te aynı anda birbirilerine düşman dört yöneticinin bulunduğu dahi oldu. Hakeza Taşkent'te Buharalıların hâkimiyeti ancak 1790 yılına kadar devam edebildi. Nihayet Hokand Hanı Narbuta'nın desteklediği Yunus Hoca 1790'da Taşkent'i işgal ederek Buharalıların hâkimiyetine son verdi.²²

Kermına ahilisi şehrin yöneticisi ve kabile liderlerinin girişimiyle 1786 yılında Şah Murad'a karşı ayaklandı. Ayaklanma Kalkanat, Hazor ve Nur top raklarına da yayıldı. Emir Şah Murad ayaklanmayı büyük kuvvetlerin yardımıyla bastırabildi.²³

Şah Murad XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarında Nadir Şah tarafından işgal edilen Amuderya'nın sol kenarındaki bölgeyi iktidarının ilk yıllarında zapt etme teşebbüslerinde bulundu. Seferin hemen öncesinde İran Devleti siyasi kriz içerisinde bulunuyordu. Bir taraftan Nadirşah'ın halefi Ağa Muhammedşah İran'ın güneyinde savaşmakla meşguldü. Diğer taraftan da, Horasan'da ayrı yöneticiler arasında bağımsızlık için daimi bir mücadele sürüyordu. Horasan'ın merkezi Merv, Kaçarlar soyuna ve onun Mangıtlarla akraba olan İzzeddin koluna aitti. Merv'in yöneticisi Bayram Ali Han adlı biriydi.²⁴ Bayram Ali'nin Danyal Biy'le samimi ve yakın münasebetleri vardı. Hatta ona baba diye hitap ediyordu. Danyal Biy'in vefatını işiten Bayram Ali Han birkaç yakınınını münasip hediyelerle taziye için Buhara'ya yolladı ve Buhara ile dostane münasebetleri yeniden kurmayı arzulayarak Merv'de Danyal için yas ilan etti. Ne var ki, Şah Murad gece gündüz seferi düşünüyordu ve sonunda Amuderya'dan Türkmenleri iki bin Özbek süvari ile Merv'i yağmalamaya gönderdi. Ancak bir netice elde edemedi. Böylece düşmanlık ortaya çıktı.²⁵

Şah Murad 1786 yılında Merv ve yakın çevresine geniş çaplı bir sefer düzenledi. Merv sakinleri sebatlı bir direniş gösterdi. Kadınlar ve genç kızlar dahi

²¹ Kürşat Köse, *Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 111.

²² A. Dobromislev, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem İstoriçeskiy Oçerk*, Taşkent 1912, s. 23.

²³ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *Buharskiy Emirat Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX VV. v Pismennih İstoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Hudjand 2014, s. 112.

²⁴ *Meruskiy Oazis i Dorogi Veduşaya k Nemu. Sostovitel Poruçik 18 Dragunskogo Peryaslavskogo Ego Velüçestva Polka Alihanov*, S. Peterburg 1883, s. 11.

²⁵ Mir Abdul-Kerim Buhariskiy, "İstorii Sredney Azii", Perevod G.A. Mirzoyeva, *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii. Tom II. XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 198.

savaşıyorlardı. Bayram Ali'nin kendisi de kahramanca savaşıyordu. Ancak Bayram Ali kale surlarından aşağıya düşerek öldü. Direniş kırılınca Buhara ordusu bütün Merv vahasını yakıp yıktı. Şah Murad bundan sonra Merv'in gelecekte yeniden kurulması ve toprağın işlenmesi imkânlarının yok edilmesi için Bend-i Merv veya Bend-i Sultan denilen şehre su sağlayan seddin yıkılmasını ve bütün vahanın su altında bırakılmasını emretti.²⁶ Ayrıca onun talimatıyla Merv'in İranlı ve Kaçarlardan meydana gelen ahalisinden birçoğu Buhara'ya göç ettirildi.²⁷ Muhacirler Sünni mezhebine mensup yerli ahalden farklı olarak Şii mezhebinin takipçileri olduklarından ötürü Buhara Hanlığı'nın daha sonraki tarihinde münferit dini çekişmelerin ve çatışmaların kapısı da böylece aralanmış oluyordu.

Abdulkerim Buhari'nin bildirdiğine göre Bayram Ali Han'ın ölümünden sonra Merv'in ileri gelen şahsiyetlerinden bazıları Bayram Ali Han'ın oğluyla birlikte Afgan Hükümdarı Timur Şah'a sığındılar. Ona şöyle dediler: “*Merv sizin devletinize dahil oluyor, biz de sizin tebaanızız. Özbekler memleketimizi yakıp yıkıyorlar ve yağmalyorlar ve bizi esir alarak götürüyorlar, bizim rezilliğimizi kaldırmak sizin sorumluluğunuzdur.*” Bundan sonra Timur Şah intikam almaya niyetlenerek yüz elli bin askerle Kabil'den çıktı ve But-i Bamiyan üzerinden Belh'e geldi. Her bölgeden ona asker geliyordu. Şah Murad da otuz bin kişilik bir ordu hazırladı ve Amuderya'nın sahillerinde siperler inşa ettirdi. Onları korku sardı ve o kurnazca bir plan yaparak Kadı Ebu Nasr ve daha birkaç kişiyi Timur Şah'ın sarayında büyük nüfuz sahibi olan Feyzullah'ın yanına şu sözleri iletmeleri için yolladı: “*siz kızılbaş rezaletine maruz kalırken, Müslümanlara saldırıyorsunuz ki, bu sizin insanlarınızın döneke durumunda olduğu, bizim ise iman için eziyet çeken vaziyetinde bulunduğumuz anlamına gelir.*” Bu sözler doğru olduğundan dolayı Kadı Fayzullah (Timur) Şahı ikna etti ve barış yapıldı.²⁸

Şah Murad nüfuzunu kuvvetlendirmek için Merv'e daimi ordu yolladı ve on beş bin kişiyi yeniden oraya göç ettirdi. Merv'in yöneticileri olarak da kendi kardeşleri Ömer Biy ve Fazıl Biy'i görevlendirdi. Ancak bir süre sonra kardeşler Türkmenlerin safına geçti ve Buhara'ya karşı mücadeleye başladılar.²⁹ Şah Murad'ın Merv seferi başarısızlıkla neticelendi ve Sultan Bendi'ni yakıp yıkarak Buhara'ya döndü. Merv'de açlık baş gösterdi. Ömer Biy şehrin ahalisinin erzakını alarak Türkmenlere dağıtma teşebbüsünde bulundu. Buna karşılık şehrin ahali kardeşleri tahttan indirerek, onları tutukladı ve üç yüz kadar Buharalı'yı astılar. Ancak kardeşlerin Merv'i terk etmelerine müsaade ettiler. Ömer Biy ve Fazıl Biy Şehrisebz'e kaçtılar. Bunun üzerine Şah Murad beş bin kişilik bir orduyu Merv'e yolladı. Bin kişi Buhara'ya iltica ettirildi. Bu hadiselerden bir sene sonra Şah Murad oğullarından Din Nasır'ı Merv Valisi olarak atadı.³⁰

²⁶ *Mervskiy Oazis i Dorogi...*, s. 11; Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 108.

²⁷ P.P. İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1958, s. 107.

²⁸ Mir Abdul-Kerim Buhariskiy, *a.g.e.*, s. 196; V.V. Bartold, *a.g.e.*, s. 280.

²⁹ Mir Abdul-Kerim Buhariskiy, *a.g.e.*, s. 198, 200.

³⁰ Djurabayev, *a.g.t.*, s. 110.

Şah Murad İran'ın Horasan eyaletine bazı yağma seferleri düzenledi ve Meşhed'e kadar ilerledi. Seferlerin bahanesi olarak dini gerekçeler öne sürülse de gerçek amaç ganimet elde etmek ve köle pazarlarında satılmak üzere esir yakalamaktı.³¹ Şah Murad'ın Horasan seferleri her yıl bir veya iki kez icra ediliyordu. Şah Murad'ın hâkimiyeti devrinde Buhara'da bulunan Grek Metropolit Hrisanf Neopatrask 1795 yılında Knez Platon Aleksandroviç'e Buhara Emiri ve onun Horasan'a düzenlediği seferlerle alakalı olarak şu ilgi çekici ifadeleri kullanmıştır:

“... Veli-Name adındaki oranın Naibi veya Buhara'nın baş hükümdarı softa molladan başka biri değildir. O tamamen bağlılıkla gayet büyük bir güce ve otoriteye sahiptir, öyle ki hiç kimse ona karşı koyacak durumda değildir. Kendine muhalif birini fark ederse, Muhammed'i seven ve vatanın hayrını isteyen düşmanın üzerine gitmeye hazır olmasını halka derhal bildirir ve yeterli sayıda kuvvet toplayarak onu yenilgiye uğratır. O bu tarzda sık sık Belh'e saldırır, beş veya altı binden fazla olmayan bir sayıda, bazen de daha az askeri yanına alarak Buhara ile sınırdaş olan Fars eyaleti Meşhed'e saldırır. Düşmanların teslim olmasıyla ve yerleşimlerinin ve mallarının yağmalanmasıyla birlikte elde edilen bütün ganimeti kendi askerleri arasında bölüştürür, sonra kendisi eli boş olarak döner ve yine böyle müsait bir zamanı bekler. Düşmanlar tarafından direnişle karşılaşması ve galip gelecek güçte bulunmaması durumunda ise Türklere özgü bir bahane öne sürerek ordusuna geri dönmenin lüzumlu olduğuna dair güya bir rüya gördüğünü bildirir. Bu suretle askerler inançla ona itaat eder ve Buhara'ya dönerler...”³²

Şah Murad'ın seferlerindeki temel siyaset Özbek nüfusunun yoğun olduğu yerleri ele geçirmektir.³³ Bu amaçla Şah Murad Afganların hâkimiyetine giren Amuderya'nın sol tarafındaki toprakları geri almak amacıyla Timur Şah ibn Ahmed Şah Durranî (1772-1792) ile mücadele etti. Esas çatışma Belh eyaleti etrafında cereyan etti. Belh Nadir Şah'ın ölümünden sonra Afgan yöneticilerinin hâkimiyetine girmişti, fakat defalarca Özbek ordularınca ele geçirilmeye çalışıldı. Bilhassa 1788-1789'da cereyan eden kanlı çatışmalardan bir netice alınmadı. Bunun üzerine iki hükümdar barış yaptı. Böylece Maymana ve Andhoy Mangit, Belh ve Bedehşan da Afgan yöneticilerine bağlandı.³⁴

Şah Murad Osmanlı İmparatorluğu'na büyük saygı duyuyordu. Hatta III. Selim'e gönderdiği 1789 tarihli mektubunda Osmanlı şehzadelerinden birini Buhara'ya yollaması halinde hutbeyi onun adına okutacağını ve parayı onun adına bastıracağını belirterek Halife olarak gördüğü Padişah'a bağlılıklarını bildirdi.³⁵ Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Şah Murad Osmanlı İmpara-

³¹ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 107.

³² *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterina II.*, İzd. Vostochnaya Literatura, Moskva 1995, s. 278-279.

³³ Kürşat Köse, *a.g.t.*, s. 112.

³⁴ Anke Fon Kyugelgen, *a.g.e.*, s. 78-79; Jonathan L. Lee, *The 'Ancient Supremacy' Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden; New York; Köln; Brill, 1996, p. 93-102.

³⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ Yay., İstanbul 1990, s. 25-26.

torluğunun Rusya ile Kırım'ı geri almak için yürüttüğü savaşta Müslümanlara cihat ilan eden Padişah'ın emriyle Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliğine de girdi.³⁶

Şah Murad'ın İslahatları

Şah Murad devlet üzerinde yeni bir kontrol mekanizması tesis etti.³⁷ "Emir Masum ve mücahit lakaplarını alan Şah Murad doğru ve adil bir hükümdardı."³⁸ Henüz babası Danyal Biy'in iktidarı devrinde onun din işlerindeki en yakın müşaviri olmuştu. Şah Murad teokratik devlet taraftarıydı ve bu amaçla hukukun yegâne kaynağının İslam şeriatı olduğunu belirtiyordu, hükümdarların bütün diğer eski emir ve talimatlarını ilga ediyordu. Mescit, medrese ve türbelerin bayındır hale getirilmesine ve vakıfların yeniden kurulmasına büyük ehemmiyet veriyordu.³⁹

Emir Şah Murad şeriata aykırı gördüğü şarap satılmasını ve içilmesini, tütün sigarası içilmesini, şarkı söylenmesini, illüzyon ve ip cambazlığını yasakladı.⁴⁰ Eğlence yerlerini kapattı. Vilayetlerin hâkimliği ve kadılık görevinde bulunanları azletti ve onların yerine kendisine yakın şahsiyetleri atadı.⁴¹

Şah Murad aynı zamanda hukuk ve adalet alanında da bazı ıslahatlar gerçekleştirdi. Bu dönemde bütün vilayet ve tümenlerdeki kadıların uymak zorunda olduğu yargılama usulü hakkında kanun kitabı yazıldı. Kaynaklarda bu kitabın bizatihi Şah Murad tarafından yazıldığı iddia edilmektedir. Ulema-dan kırk fakihin aza olduğu Yüksek Yargı Meclisi kuruldu. Bu meclisin azaları cezai ve medeni birçok meselelere yüksek yöneticinin katılımıyla bakarlardı. Hukuki süreçlere şikâyetçilerin ve suçluların şahsen katılımı zorunluydu. Bu yüksek yargı organına her Müslümanın hatta kendi efendisinden şikâyetçi kölelerin dahi başvurma hakkı vardı. Çeşitli şahısların ahalinin şahsi mallarını gasp etmesinin önlenmesi için tedbirler alındı. Böylece çiftçilerin, tüccarların ve zanaatkarların güvence altına alınması amaçlandı. Emir Şah Murad'ın iktidarı devresinde ülkenin sosyal hayatında önemli rol oynayan reislerin (muhtesiblerin) yetkileri de genişletildi.⁴² Ayrıca vakıf senetlerini yenileyerek Müslüman din adamlarının büyük toprak parçalarını iadesini sağladı.

Emir Şah Murad askeri alanda da birtakım ıslahatlar yaptı. Topraklardan elde edilen gelirler düzenli askerlere ücret tahsisatı için kullanılmaya başlandı. Askerler defterlere kayıt edildi.⁴³ Ayrıca Kazi-Asker makamı ihdas edilerek yüksek askeri yargı kurumu kuruldu.⁴⁴

³⁶ BOA, *Nâme-i Hümayun Defteri*, 4/1.

³⁷ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 51.

³⁸ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 52.

³⁹ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 51; Anke Fon Kyugelgen, *a.g.e.*, s. 337-352.

⁴⁰ Anke Fon Kyugelgen, *Legitimizatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih Istochnikov (XVIII - XIX vv.)*, Almatı 2004, s. 330.

⁴¹ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 51.

⁴² *İstoriya Uzbekistana (XVI - Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012, s. 187.

⁴³ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yay., Ankara 2018, s. 206-207.

⁴⁴ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 52.

Şah Murad devrinde Buhara ordusu iki kanada ayrıldı. Sol kanada Mangıt, Keneges, Keraim, Durman, Kongrat, Hitay, Kıpçak, Utaci, Türkmen, Arlat, Kiyat, Kırgız, Kalmık, Hafız, Uglan ve Tilad kabilelerinden birlikler dâhil edildi. Sağ kanada ise Katagan, Saray, Yabu, Bahrin, Celayir, Kanglı, Yüz, Ming, Nayman, Karluk, Berkut, Kuşçi, Argun, Oglan, Kalmık, Fuladçi, Kırk, Alçun, Macar, Çinbay, Badayil, As, Cuburgun, Kilgiy, Tumoy, Mesud, Tatar, Bağlan, Ulaci, Tangut ve Şogurtpeş grupları giriyordu.⁴⁵

1785 yılında Şah Murad tarafından ülkenin sosyo-ekonomik hayatına önemli ölçüde tesir eden para ıslahatı yapıldı. O, saf gümüş ve altından para bastırılmasını emretti.⁴⁶ Para ıslahatının yapılmasının sebeplerinden biri bu dönemde hanlıkta iki tür para biriminin tedavülde bulunmasıydı. Onlardan ilki %50 oranında bronz ve diğer katkıları içeren tenge denilen gümüş sikkedi. İkinci para birimi ise tilla (aşrafî veya eşrefî) denilen ve büyük ticari alışverişlerde kullanılan altın sikkedi. Bunlardan başka halkın “pul”, “mis-pul” ve “kara-pul” gibi isimler verdiği resmi adına “fals” denilen bakır para da mevcuttu. Emir Şah Murad devrinde eski para birimlerinden görüntüsüyle ayrılan daha ufak ağırlıkta gümüş para bastırılmaya başlandı. Bu para 0,7 miskal (yaklaşık 3,36 gr.) ölçüsündeydi. Artık belirlenen ölçüde gümüşe sahip her şahıs kendi hammaddesinden para bastırmak için darphaneye müracaat etmeliydi. Bu suretle darp edilen paralardan belirli bir miktarı devlet hazinesi yararına alınıyordu. Bu ıslahat ile para tedavülünde düzen tesis edilerek ülkenin ekonomik hayatının gelişmesine katkı sağlanması amaçlandı.⁴⁷

Emir Şah Murad devrinde uygulamaya sokulan ıslahat neticesinde vergi sistemi de yenilendi: şeriata aykırı bulunan yargu, bac, tarh, tuşman, yasak, aluk ve saluk gibi birtakım vergiler yürürlükten kaldırıldı. Aynı şekilde zanaatkarlardan iş mükellefiyeti yerine nakdi alınan gelir vergisi uygulamasına son verildi.⁴⁸ Haraç, nikâh akdi için ödenen nikâh pulu ve pazarlarda tartılar için alınan tartı pulu oranlarında indirimle gidildi. Bununla birlikte askerlerin finansmanının sağlanması amacıyla “cul” adıyla yeni bir vergi yükümlülüğü uygulamaya sokuldu.⁴⁹

Şah Murad devrinde devletin parasının ve değerli eşyalarının muhafaza edildiği hazine mevcuttu. Ark'ta iki hazine binası inşa edilmişti. Bunlardan ilki Emir'in mücevherlerinin ve bizzat kendisi tarafından alınan malların muhafaza edildiği “Ambarhane-i Bolo” idi. Bu hazinenin sorumlusuna Kuşbegi-i Bolo deniliyordu. Zekât ve diğer vergilerden sağlanan gelirler ise “Ambarhane-i Poyon” denilen yerde muhafaza ediliyordu. Buranın sorumlusuna ise “Kuşbegi-i Poyon” denilmekteydi.⁵⁰

⁴⁵ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 212.

⁴⁶ E.A. Davidoviç, *İstoriya Monetnogo Dela v Sredney Azii XVII-XVIII vv.*, Duşanbe 1964, s. 51-52.

⁴⁷ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 136, 144.

⁴⁸ Ahmad Doniş, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁹ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 85.

⁵⁰ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 143.

Sulama Faaliyetleri

Şah Murad devrinde Zerefşan Vadisi'nde Akderya (Zerefşan'ın kuzey yatağı) ve Karaderya (Zerefşan'ın güney yatağı)'dan 11 arık çıkarıldı. Semerkant Beyi Abdullah Pervaneci Zerefşan'ın sağ ve sol taraflarında Tayman, Kazan, Kara-arık, Dokuz-arık, Allaberdı Kara, Karaderya gibi sulama kanalları inşa ettirdi.⁵¹ Zerefşan'da yürütülen sulama çalışmaları daha önce karışıklıklardan dolayı Tacik ahaliden ayrılan toprakla uğraşan Özbek kabilelerine fayda sağladı. Şah Murad'ın iktidarı devresinde Özbeklerin yerleşik hayat tarzını benimsemesiyle Zerefşan Vadisi'nde çok sayıda Türkçe isimler ortaya çıktı. Şah Murad'ın sulama işleriyle birlikte yerleşik düzene geçen göçer Özbeklerin tarımla uğraşan Taciklere üstünlük sağlamasını da hızlandırdı.⁵² Şah Murad sulama sistemlerini yalnızca Zerefşan'da değil, aynı zamanda da Amuderya ve Kaşkaderya boyunca da yeniledi.⁵³

Sulama işleri iki farklı tarzda ele alındı: bazı durumlarda sulama işleri yerel yönetimler tarafından ahalinin doğal mükellefiyet düzeninde işe girştirilmesi suretiyle organize edildi ve kısmen de finanse edildi. Diğer türlü ise bu işler bilhassa oldukça zengin ve nüfuz sahibi olan münferit şahsiyetlerin inisiyatifıyla ve desteğiyle ekonomik olarak kendilerine bağımlı nüfusun ucuz emeğinden faydalanılması suretiyle yapıldı.⁵⁴ Şah Murad sulama yapılarının inşasını teşvik amacıyla özel bir vergi olarak Koşpulu'nu yürürlüğe soktu. Emir her koş arazisinden ikişer tenge alınmasını ve toplanan bu paraların sulama sisteminin iyileştirilmesi çalışmalarında harcanmasını talep etti.⁵⁵

Şah Murad'ın ıslahatlarıyla Buhara Hanlığı'nda sağlanan siyasi ve ekonomik istikrarla birlikte ülkenin ticareti de gelişti. 1787-1796 yıllarında Buharalı tüccarlar tarafından Orenburg üzerinden Rusya'ya ihraç edilen malların değerinin toplamı 4.158.316 rubleydi. Aynı dönemde Hiveli tüccarlar tarafından Rusya'ya sevk edilen malların değeri ise yalnızca 464.545 rubleydi. Rusya'dan Buhara'ya gelen malların miktarı ise 3.680.869 rubleydi.⁵⁶

T.S. Burnaşev'in Seyahatnamesinin Tercümesi

I. Seyahatin amacı. Onun için insan seçimi. Kırgız Bozkırı üzerinden yolculuk. Yedikale ve Kızkale şehrinin kalıntıları. Seralar. Buhara şehrine varış.

Yalnızca nesnelere doğa seyrine göre konumu, ahlaki ve fiziki oluşumu birbirinden ayrılan halklarda hiçbir karşılıklı muvazene olmaksızın birçok

⁵¹ L.N. Sobolev, *Geografiçeskie i Statiçeskie Svedeniya o Zeraşanskoy Okrugue s Priloženiem Spiska Naselennih Mest Okrugue*, Zapiski Rossiskogo Geografiçeskogo Obşçestva po Otdeleniyu Statistiki, T.4, S. Peterburg 1874, s. 328-345; Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 86-87.

⁵² Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 127.

⁵³ V.V. Bartold, *a.g.e.*, s. 280.

⁵⁴ P.P. Ivanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1937, s. 16.

⁵⁵ L.N. Sobolev, *a.g.e.*, s. 389.

⁵⁶ G.A. Mihaleva, *Torgovie i Posolskie Svyazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982, s. 42.

faydalı iş ve keşif, tek ve aynı zamanda yapılmıştır ve icat edilmiştir. Sayısız misaller arasında emredilen o seyahat buna yeterince fayda sağlayabilir.

Tam da Afrika Keşifleri Cemiyeti, girişimci Mungo Park aracılığıyla Afrika'nın içinde bilimsel araştırmalarını ve ticaretini arttırma çabası içerisinde olduğu zaman Rus Hükümeti, İmparatoriçe II. Katerina'nın saltanatının son yıllarında aynı kıskanç ruhla hareket ederek Afrika'dan muazzam büyüklükte anakarasıyla ve iklim farklılıklarıyla ayrılan; fakat bilinmezliği, siyasi durumu ve birçok yerel şartlarıyla benzerlik gösteren ülkeler Kırgız-Kaysak⁵⁷ Bozkırını ve Buhara memleketine dikkatini çekiyor.

Bu önemli girişimi icra edecek kabiliyette insanların seçimi en yüksek irade tarafından Sibiryaya mahalli idaresinden birçok tehlike ve fiziki ihtiyacın eşlik edeceği kat edilmesi lüzumlu olan yolun bütün zahmetini geçirmeye lazım gelen sağlam irade ve sıhhatte birleşen bürokratlar S.G. Burnaşev ve Beznoşikov'un talihine düştü.

Sibiryaya hattının komutanı Kor General Ştrandman bu bürokratları yolculuk için belirlenen yerlerin yöneticilerine mektuplarla, oldukça iyi talimatlarla, gıda erzaklarıyla ve refakatçilerle donatarak Omi Nehri'nin ağzında İrtiş'in kıyısında yer alan Omsk Kalesi'nden yola çıkardı.

Başlangıçta Presnogorkovsk Kalesi'ne kadar Taşkentli Karabay ve Tula'dan tüccar Sidnev ile birlikte alışıldık sınır yolundan, İrtiş'in aşağı akımında ilerlediler. Sonra artık Kırgız Bozkırını⁵⁸na çıktılar -bu 1794 yılının 12 Kasım tarihinde oldu- ve Kozak komutanı ile Kırgız Aksakalı Yemankarı'nın refakatinde Orenburg sınır hattına tutunarak Troitsk Kalesi'ne kadar ulaştılar. Orada kaleden 10 verst⁵⁹ mesafede, bir süre geçirdikten sonra 30 Kasım'da Taşkentli Karabay, iki yeni refakatçi olarak Yansakal ve Rüstembay adlı Kırgızlar ve 8 Kazan Tatarı'nın 80 deveden meydana gelen mallarının taşındığı kervanla daha evvel sınır hattına tuz getirilen yola koyuldular. Altıncı gün Tobol Nehri'yle karşılaştılar, Taşkentli Karabay oradan kervanla sol tarafa hareket etti, bizim seyyahlarımız da kendi refakatçileri ve Tatarlarla doğrudan düzlük bozkır üzerinden geçen yola yöneldiler. Bu güzergâhta yer yer akağaç ve çam ormanlarına rastlanılıyordu. Yolun kenarlarında da acı ve tuzlu sulu göller bulunuyordu. Onuncu günde civarında birçok Kırgız çadırlarının bulunduğu büyük Aksakal Gölü'ne dökülen Turgay Nehri'nin kaynağına ulaştılar. Aynı gölden 5 gün önce yolda granit yükseltileriyle ve bazen de Kırgız çadırlarıyla karşılaşmışlardı. Seyyahlar orada gıda erzaklarının tedariki ve hazırlanması için iki gün kalmalıydılar. Karakum denilen kumlu düzlük bozkır Aksakal Gölü'nden öteye uzanıyor. Bu bozkırdan 8 günde ve sonra düzlük yerden Sırderya'ya kadar 5 günde gittiler. O arazide tatlı ve acımsı suları bulunan birkaç kuyunun önünden geçmişlerdi.

Sırderya (derya nehir demektir) Hokand, Hocend, Taşkent ve Buhara topraklarından geçerek ve birçok nehri kendine katarak Kırgız Bozkırında doğu-

⁵⁷ Burada Kırgız-Kaysak ifadesinden Kazak adı kastedilmektedir.

⁵⁸ Metinde Kırgız olarak geçen adlandırmadan kasıt esasen Kazak'tır.

⁵⁹ Verst 1,6 km'ye denk gelen eski Rus uzunluk ölçüsü birimidir.

dan Aral Denizi'ne dökülüyor. Sır Nehri'nde çakal eriği ve saksauldan başka ağaç bulamadılar. Sonuncu ağaç, Burnaşev'in sözlerine göre dış görüntüsüyle hanımeli ağacına benziyor; küçük ve ince dikenleri var; katı ve sağlam; kuru ve yaş olarak temiz ateşle yakılıyor ve hoş bir koku veriyor. Sadece odun olarak kullanmaya elverişlidir. Sır Nehri'nde Kırgız göçebe obaları azdır. Yazın onun çayırılı her iki tarafında Karakalpaklar⁶⁰ tarımla uğraşıyorlar.

Bu nehri buz üzerinden geçerek düz killi yolda gittiler ve 5 günde Kuvanderya'ya ulaştılar. Kuvan Sır'dan daha küçüktür. Onun sol tarafında kendi aralarında ulaşımı bulunan birçok tatlı göl vardır. Sağ kıyından uzak olmayan bir mesafede bozkır yerinde Kırgızlar tarafından yedi şehir anlamında Djatı-kala adı verilen eski harabeler görünür. O harabeler hakkında seyyahlara bunların aslında Karakalpaklara ait olan ve onların komşuları tarafından yıkıma uğratılan yedi şehrin kalıntıları (muhtemelen bir şehir, fakat duvarlarla veya hendeklerle farklı kısımlara ayrılan) olduğunu söylediler. Onların etrafında toprak setler ve hendekler, girişlerinde de taş kapıları vardı. Bugün harabeler ve onların ortasında bulunan marifetle yapılmış ve sanki üzerlerinde mülk sahiplerinin evleri varmış gibi duran küçük tepelerden başka bir şey yoktur. Kuvan Nehri'nde Kırgızların ve Karakalpakların pek çok farklı yurtları bulunuyor. Seyyahlar atlar ve koş altında olan develerin dinlenmeleri için burada 2 gün geçirdiler.

Üç günlük yolculuktan sonra Yeni Derya'yı geçtiler. Orada Buhara'da satmak için türlü hayvanlarını götürmekte olan çok sayıda Kırgız onlara katıldı. Sır ve Yeni arasında soksaül türü ağaçlar epey çok, fakat su ve çayır pek de yeterli değil. Daha sonra Yeniderya'dan Kızılkum adı verilen kumullar üzerinden yol gidiyor. Kızılkum su ve ottan yoksundur, onun üzerinde sadece bol miktarda soksaül bitiyor. Yeniderya'dan su stokladılar ve kumullar üzerinden 4 gün devam ettiler. Onlar güneydoğudan kuzeybatıya doğru bir hatta uzanan granit dağlarında sonlanıyorlar. Onlar burada dağların arasından çıkarılan tatlı sulu kuyular buldular. Buradan dağların üzerinden güneydoğuya gidiyorlardı: birinci gün Yuskuduk kuyusuna kadar; ikinci gün Kupkataş (taş kapı) menziline kadar; üçüncü gün Biş Bulak kuyusuna kadar. Bu kuyulardaki acı suyu sadece hayvanlar o da lüzumu halinde kullanabiliyorlar. Çeyrek gün gene Bokakkum adı verilen bataklık kumullarından ve sonra da düzlük yerlerden Bık Buldık (bildircinler)'a yürüdüler. Onlar buradaki kuyularda tatlı su buldular. Beşinci gün aralıksız olarak dağlardan takip ettiler. Bık Buldık dağları ve aynı adlı kuyudan eşit mesafede yoldan sağ taraftaki sarp ve yüksek dağda Kızkale şehrinin harabeleri bulunuyor. Bu şehir (istihkam olabilir) güya kendi ebeveyninin yanından bir erkekle birlikte kaçan ve gıda erzakı ve su stok ederek orada uzun bir süre yaşayan Asyalı bir hükümdarın kızı tara-

⁶⁰ Kırgızlar hakkındaki malumatlar sonra verilecek, şimdi Karakalpaklar hakkında birkaç şey söyleyeceğim. Onlar bir Tatar kabilesidir. Dinleri İslam'dır. Geçimlerini daha çok tarımla sağlarlar. Az miktarda at, fakat çok sayıda büyük baş hayvan yetiştirirler ve onları satmak üzere Hive ve Buhara'ya götürürler. Tüfek yapmasını bilirler ve kurşun ile barutu kendileri hazırlarlar. Barışsever olduklarından silahları sadece kendilerini Kırgızların (Kazaklar D.K.) saldırılarından korumak için kullanırlar. Yurtları Aral Denizi ve ona dökülen nehirlerin civarında bulunur.

findan inşa ettirilmiş. Seyyahlar altıncı gün Karagatu Pınarı'na doğru uzanan dağlık ve düzlük yola geldiler. Karagatu Pınarı'nın suyu fevkalade sıcak ve çürük yumurta gibi kokuyor. Bu pınar küçük bir dağın mağarasından çıkıyor ve yaklaşık 70 sajen⁶¹ kadar koruluğu geçerek kuma saklanıyor. Hastalıklardan duçar olan birçok Buharalı bu suda yıkanmaya oraya geliyor ve şifa buluyor. Onlar yedinci gün ilk Buhara köyüne ulaştılar, ertesi gün 1795 yılının 25 Ocak tarihinde birçok köyü ve kasabayı geçerek Büyük Buhara'nın başkenti Buhara'yı gördüler.

Buhara, şehrin 20 verst dışında Buhara Nehri'nden çıkarılan kanalların yanı başında düz bir arazide yer alıyor. Bahsi geçen kanallar aynı ölçüdedir ve şehrin içerisindeki göletler onlar vasıtasıyla doldurulur, etraflarına onlara hoş ve keyifli bir görüntü veren tut ve elma ağaçları dikilidir. Buhara şehri dışarıdan yüksekliği 4, kalınlığı alttan 10 üstten de 5 sajen ölçüsünde olan toprak surlarla çevrilidir. Şehre giriş için on iki kapı bulunuyor, onların yanında gündüz de geceleyin de bekçi yoktur. Rus sınırından Buhara'ya kadar en başından beri 45 gün seyahat ettiler, molalarla birlikteyse 74 gün sürdü ve yaklaşık 1650 verst kat ettiler ki, bu her gün ortalama 38 verst eder.

II. Buhara'daki Kervansaray. Oranın bürokratlarıyla görüşmeler. Muhafızlar. Seyyahların Şah Murad Bek'e arz edilmesinin reddi. Buhara Naibi'nin nitelikleri. Seyyahların muhafızların gözetimi altından serbest bırakılması.

Buhara'da seyyahları Rusya'dan mallarla gelen Tatar ve Ermenilerin yaşadığı kervansaraya yerleştirdiler. Geldiklerinden iki gün geçtikten sonra oranın bir bürokrati onları ziyaret etti ve şu soruyu sordu: kimsiniz, nereden ve ne amaçla geldiniz? Buna cevaben Rus olduklarını, General Ştrandman tarafından Omsk Kalesi'nden gönderildiklerini ve Buhara Hükümdarı Şah Murad Bek, Hocend Hükümdarı Hudayar Bek, Taşkent Hükümdarı Yunus Han ve Türkistan şehrindeki Kırgız Bukay Sultan'a mektuplar getirdiklerini söylediler. Bürokrat onların cevabını dinledikten sonra oradan ayrıldı.

Ertesi sabah onların yanına iki Buharalı daha geldi: onlardan biri kendini albay (topçibaşı), bir gün önce onların yanında bulunan diğeri de yesavul olarak tanıttı. Han'ın vezareti tarafından gönderildiklerini bildirdiler. Bununla birlikte daha evvel sorulan sualleri tekrarlayarak ve aynı cevapları alarak seyyahlardan mektupları talep ettiler ve onlara bahsi geçen mektuplar gösterildiğinde derhal oradan ayrıldılar. O vakitten itibaren bir Panzibaşı (düşük rütbeli bürokrat) ve dört nökerden müteşekkil muhafız grubunu onların yanına koydular. Burnaşev "onlar bütün davranışlarımızı sıkı bir şekilde gözetlediler, bizi Kervansaraydan hiçbir yere çıkarmadılar ve kimseyle konuşmamıza müsaade etmediler." diyor.

Bir süre sonra, Burnaşev anlatmaya devam ediyor, gene aynı iki bürokrat geldi ve onlara şu soruları yöneltti:

⁶¹ Sajen 2,13 metrelik eski bir Rus uzunluk ölçüsü birimidir.

1) Buhara Hükümdarı Şah Murad Bek'e tabi olan ve onun himayesi altında bulunan Hocend ve Taşkent hükümdarları ile Kırgız Bukay Sultan'a gönderilen mektupların içeriği nedir?

2) Bukay Sultan ve ona tabii Kırgızlar ve başka halklar yalnızca Buhara Hükümdarı'nın hâkimiyeti altında iken ona hitaben gönderilen mektubun üzerinde onun Rus İmparatoriçesi'nin sadık tebaası olarak adlandırılmasının sebebi nedir?

3) General Ştandman'ın mektubu Buharalı bürokratları ilgilendirmeliyken neden onların kanunlarına tamamen aykırı bir şekilde doğrudan Hükümdarın kendisine gönderilmiştir?

Onlar ilk soruya cevaben bahsi geçen hükümdarların Şah Murad Bek'in hâkimiyeti altında buldukları gerçek olsa da; gene de onlara hitaben yazılan mektuplarda General Efendi yalnızca kendi ihtiyacı hakkında fikirlerini anlatmıştır ki, onların içeriği Buhara Hükümdarı'na en ufak bir teessür vermemelidir, dediler. Ayrıca General'in bu davranışıyla onun bu hükümdarlar üzerindeki hâkimiyetini aşmadığına ve onlarca Han'ın şahsına bir zahmet çıkarılmadığına emin olduğunu ifade ettiler.

Bürokratlar General'in davranışının Buhara yönetimi tarafından kasti olarak kabul edileceğini ve onlar tarafından getirilen mektupların içerik olarak Buhara Hanlığı için hükümdarlarla yapılan zararlı bir anlaşmadan başka bir şey olmadığını düşündüklerini ifade ettiler: zira bu sonuncular Buhara Hanı'na bir tür itaat gösteriyor olsalar da, gene de birçok sebepten ona karşı memnuniyetsizlik duyuyorlar ve gizli bir şekilde kin güdüyorlardı.

Bunun üzerine Rusya'nın köylerine kadar Buhara Hanlığı ile ittifak içerisinde bulunduğunu, şimdi de onu tasdik etmeyi arzuladığını: bunun temel amaç olduğundan dolayı onların Buhara Hanlığı'na gönderildiklerini belirterek bu şüphelerinin yersiz olduğunu açıkladılar.

İkinci soruya cevaben, orta ve küçük ordanın Kırgız-Kaysakları Bukay Sultan da dâhil olmak üzere uzun bir süreden beri Rusya'nın hâkimiyeti altındadır ve yeminlerine sadakat göstermeyi taahhüt etmişlerdir, denildi.

General'in hükümdarlarla münasebetleri üzerine akıl yürütülürken bürokratlara bunun Rusya'da ve bütün diğer Avrupa devletlerinde mutad olarak yapıldığını, zira orada kendi ihtiyaçlarını yazılı olarak yalnızca kendinin değil aynı zamanda yabancı memleketlerin hükümdarlarından istemenin basit kişilere bile yasak olmadığını açıkladılar. Buna göre kendine özgü az ehemmiyeti olmayan bir rütbeli olarak Kor General Efendi'nin kendi de İmparatoriçe Hazretleri'nin emriyle böylesi imkânlarla daha fazla sahip olarak Buhara Hükümdarı'na doğrudan kendi şahsı adına yazıyordu.

Onların sözlerinden dolayı Rusya'nın teveccühünden daha fazla emin olan Buharalılar General'in isteğinin tamamen yerine getirilmesi için onlardan hükümdarlarına sunmak üzere mektubu talep ettiler. Ne var ki, bu talepleri onlar tarafından ret edilince gittiler ve az sonra gene geri gelerek ısrarla kendi Hükümdarları Şah Murad Bek adına gönderilen mektubu talep etmeye devam ettiler. Seyyahların ne kadar karşı çıktıkları Buharalılar için mühim değildi

ki, onların bu davranışı dostluğa uygun değildi ve eğer artık Şah Murad Bek'e mektup muhakkak sunulmalıydıysa o zaman onlara bunu kendilerinin yapması için müsaade edilmeliydi. Ne var ki, Buharalılar mademki mektup Rus İmparatoriçesi'nden değil de, onun Generali'nden yollanmıştır, o zaman onu şahsen Şah Murad Bek'e sunmak mümkün değildir diyerek ayak diremeye devam ediyorlardı. Fakat o Hükümdar hiç kuşkusuz seyyahların kendi huzuruna çıkarılmalarını ertesi gün emredecekti.

Sonunda artık bu mektupları tehditle talep etmeye başlamışlardı, gönüllü olarak vermedikleri takdirde zor kullanarak onları alacaklardı. Bu yüzden seyyahlar onların taleplerine razı olmak zorunda kaldılar. Sadece Taşkent'e Yunus Han'a gönderilen ve onların misyonunun başlıca konusu olan (ve galiba mektupların Buharalı bürokratlara iletilmesine engel olan) mektubu sakladılar. O mektup onlar tarafından General Ştrandmant'a geri götürüldü.

Öbür gün seyyahlar gerçekten bahsi geçen iki bürokrat tarafından Han Sarayı'na çağrıldılar, oraya ulaşmak için şehrin yarısından geçmek gerekliydi. Bu saray üç taraftan yüksekliği alçak olan toprak surlarla, dördüncü taraftan da taştan iki yüksek duvarı bulunan büyük bir pazarla çevrilidir. Sarayın içerisine girmek için üzerinde yeşil ve gök mavisi boyayla rengârenk boyanmış kemerleri olan taş sütunların bulunduğu kapılar yapılmıştır. Saray taşınmış toprakla oluşturulan bir yükseltinin üzerine inşa edilmiştir. Bölmeler balçıktan yapılmıştır, iç tarafları rengârenk boyanmış ve Çin tablolarıyla donatılmıştır.

O sırada bu sarayda Şah Murad Bek ve birtakım bürokratlar bulunuyordu. Burnaşev onun sarayının hiç görkemli olmadığını söylüyor. Onun yalnızca iki tane karısı vardı, onların iaşesine oldukça cüzi bir miktarda para ayrılmıştı ve bu yüzden durmadan çeşitli el işleri yapmak zorundaydılar; Şah Murad Bek devlet işlerinden serbest olduğu vakitlerde aynı misalde oluyordu. O hiçbir fark belirtisi olmayan basit elbiseler giyiniyordu. Onun mutat yemeği ekmek ve sudan ibaretti. Halk onu Muhammed'in düsturunun hakiki takipçisi ve hatta mukaddes sayarak Hükümdara büyük saygı duyuyordu. Askeri işlerde de az marifetli değildi. Zira onun iktidarı devrinde Buhara'yla Hindistan, Hokand, Hocend, Taşkent ve Hive memleketleri savaştaydı. Onlardan mağlup olan son dördü onu kendilerinin hamileri olarak kabul ettiler ve talep edilmesi halinde yardım etmeyi yazılı olarak taahhüt ettiler; ne var ki bunu kötü icra ediyorlar.

Şah Murad Bek ilk başta o zamanki Abdulgazi (Ebulgazi) Han'ın yanında Atalık veya yönetici oldu. Zira her hanın yanında bakan görüntüsünde bir atalığı oluyordu ve o çoğunlukla gücüyle hanın kendisi için tehlike arz ediyordu. O hakikaten Buhara ülkesinin otoriter hükümdarı oldu. O zaman Abdulgazi Han artık hiçbir sivil işe karışmadı ve tahtı bırakarak kendi aile efradıyla başkent Buhara şehrinin yakınında bulunan bir köyde yaşamaya başladı: *"Burnaşev, birçoklarının iddiasına göre o iradesine karşı olarak bu yeri terk etmek zorunda kaldı, yanına Hanın içerisinde tutulduğu kaleden dışarıya hiçbir yere çıkmasına müsaade etmemekle görevlendirilen bir muhafız dikmişlerdi; iaşesine de az bir miktar para tahsis edilmişti, diye ifade ediyor."*

Onlara söz verildiği halde seyyahlar gene de Şah Murad'ın huzuruna çıkarılmadılar, sadece onların kabine bakanı diye adlandırdıkları bir bürokrat tarafından kabul edildiler. O bürokrat diğer bürokratlarla birlikte sarayın ayrı bir odasında bulunuyordu. Onları oldukça nezaketle kabul etti ve kendisinin karşısına oturarak General mektubuyla doğrudan Hükümdara müracaat etmekle ufak bir hata yapmamış olsa da, gene de Hükümdarın onu bağışladığını ifade etti. Onların getirdiği bütün mektuplar Hükümdarın huzurunda okunmuştu. Bürokrat mektuplarda ifade edilen bütün isteklerin hemen yerine getirileceğini, ancak hayatlarını tehlikeye atmamak için onların Taşkent'e kadar gitmelerine hiçbir şekilde müsaade etmeye niyetlerinin olmadığını belirtti. Zira oraya gönderilen mektuplar artık onlardan alınmıştı ve onlardan talep edilen her şeyin uygulanması emredilmişti. Daha fazla güvenlik için İmparatoriçe Hazretleri'nin sarayına göndermeyi düşündükleri bir Buhara elçisiyle onları doğrudan Rusya'ya göndermek niyetindeydi. Buna hazırlıklı olmalıydılar.

Seyyahlar o Kabine Bakanı'na kendi memleketlerine Türkistan şehri üzerinden veya önceki kılavuzlarla geldikleri yoldan dönmelerine müsaade edilmez mi? diye sordular; mademki her iki yol da yakın ve rahattır bu yüzden daha az zaman ve masraf gerektirir. Ne var ki onların bu istekleri yerine getirilmedi.

Saraydan kendi kervansaraylarına dönüp önceki gibi sıkı gözetim altında, on gün daha geçirdiler. Sonunda gözetim kaldırıldı ve onlara şehirde nereye canları isterse oraya serbestçe gitme izni verildi. Bu özgürlükten kendilerinin Buhara'dan ayrılmalarına kadar iki aydan daha fazla bir süre yararlandılar ve Burnaşev gerek Buhara Devleti gerekse de o sırada buldukları şehir hakkında bazı genel bilgiler toplama imkanına sahip oldu.

III. Buhara ülkesinin vaziyeti. Toprak, iklim, nehirler, Buhara hakkında tarihsel mülahazalar, ahali, Buhara ülkesinin şehirlerinin tasviri

Büyük Buhara kuzeyden Karakalpaklar ve Kırgız-Kaysaklardan Altay Dağları'ndan neredeyse Aral Denizi'nin kendisine kadar uzanan kızıl adı verilen kumlu bozkırla ayrılıyor; onun başka taraflardan sınırları ise şöyledir: batıdan Türkmenler, Arallılar ve Hivelilerin topraklarıyla; güneyden İran'la; doğudan Çin, Hokand, Hocend ve Taşkent topraklarıyla sınırdaştır.

Bu ülkenin konum olarak büyük bir kısmı düzlüktür, yer yer dağlar da vardır. Toprak neredeyse her yerde killidir, kumla ve kaya tuzuyla karışıktır; fakat bu onun oldukça verimli olmasına engel teşkil etmiyor. Buhara toprakları ılıman kuşakta yer alsa da, gene de orada yazın dayanılmaz sıcak oluyor, kışın da ne kar ne de soğuk oluyor. İliman kuşağa özgü üzüm, nar, şeftali, kayısı, kuru kayısı (Prunus Armeniaca), elma ve vişne bahçeleri ile her türlü sebzeğin yetiştirildiği bostanlarıyla bitki çeşitleri boldur.

Buhara topraklarında en meşhur nehir Amu'dur. O bu toprakların güney tarafından Keşmir ve Kabil yakınlarından doğuyor, ilk başta batıya, sonra birçok dereyi kendine katarak neredeyse tamamen kuzeye doğru akıyor ve toplamda yaklaşık bin verst mesafesinde İran, Hive ve Buhara arasından geçerek

güneyden Aral Denizi'ne dökülüyor. Bu nehrin eni hiçbir yerde bir verstten daha büyük değildir. Akımı sakindir. Kıyı hattı yumuşak meyilli ve kumludur, kıyıları boyunca ağaç azdır, fakat çalılıklar bol şekilde mevcuttur. Buhara ve Vapkan dereleri Vapkan (Vapkent) şehrinin daha aşağısında kaynak olarak bir nehir olarak birleşiyorlar ve bütün Buhara'dan geçerek büyük bir göle dökülüyorlar. Buhara topraklarında nehirlerin yetersizliğinden dolayı gerek şehir ve köylere su sağlanması, gerekse de tarla ve bahçelerin sulanması için Amu, Buhara, Vapkan ve diğer kaynaklardan farklı genişlikte su kanalları açılmıştır.

Bazıları Buhara ülkesinin bir zamanlar Hıristiyanlık dininin filizlenmiş olduğu ve yüzden fazla kilisenin bulunduğu öne sürülen Sogdia ve Baktria'nın, kimisi de Çağatay ülkesinin içinde yer aldığını kabul ediyor. Ne var ki, Buharalıların kendileri başlangıçlarını en eski devirlere dayandırıyorlar. Buhara ülkesinin düz ve alçak yerlerinde bulunan toprak tepeciklerin onların ataları tarafından henüz büyük tufan esnasında, kehanetlerine göre boyunun kırk arşını aşmamasını hesap ettikleri su taşkınyından kurtulmaları amacıyla yapıldıklarını iddia ediyorlar. Bu ihtiyat gene de onları toplu ölümden kurtarmamıştı. Tanrı suya yükselmesini ve büyük dalga çıkarmasını emretmişti: dini bütün Nuh ve onun ailesi haricinde onların hepsi yok oldu. Onlar Nuh'un gemisinin başkent Buhara'dan 4 gün yolculuk mesafesinde bulunan yüksek bir dağın üzerinde durduğuna inanıyorlar ki, oraya hiçbir fani çıkamaz ve o dağdaki gemiyi sadece ermiş adamlar görebilir.

Burnaşev Buharalıların toprak tepecikler hususunda bahsi geçen düşüncelerini doğru bulmuyor. O bu tepeciklerin Buhara'nın eski sakinlerinden kaldığını ve bunların üzerinde soylu insanların evlerinin bulunduğunu düşünüyor. Nitekim hâlihazırdaki Buhara Hanı'nın sarayı da yapay bir dağın üzerine inşa edilmiştir. Böylesi tepecikler yedi şehrin (Yedikale) kalıntıları üzerinde bulunuyorlar ve genellikle Asya'nın bu bölgelerinde, sahipleri evlerini taşınarak getirilmiş topraktan oluşturulan tepeciklerin üzerine inşa ediyorlar.

Buhara ülkesinde Buharalılar adı verilen oranın köklü ahalisi olan Tatar kabilelerine ek olarak Özbekler, Farslar, Kırgızlar, Afganlar, Lezginler, Ermeniler ve Yahudiler yaşıyor. Bu sonuncular hakkında Burnaşev'e onların dağılmalarından az sonra Buhara ülkesine göç ettiklerini söylediler. Ermeniler ise yakın bir tarihte buraya göç etmişler. Onlar ve diğerleri kendi inançlarının gereklerini hür bir şekilde yerine getiriyorlar ve kendi geleneklerine uyuyorlar. Yahudiler en çok ipek boyama ve ondan çeşitli kumaşlar ve başka eşyalar yapılması işiyle uğraşıyorlar. Onlar hem kendi kullanımları hem de satmak için gizli bir şekilde üzüm şarabı da yapıyorlar. Yahudilerin genellikle hali vakti oldukça yerindedir. Onlardan her biri kendi iaşesini kendi kazanacak yaşa geldiği andan başlayarak 50 yaşına varıncaya kadar her yıl Rus parasıyla yaklaşık on rubleye karşılık gelen otuz beş tenge vergi ödemek zorundadır. Onlardan lazım gelen süre içerisinde bu vergiyi ödeyemeyenler kamçıyla vurulmak suretiyle birkaç darbeye katlanmak zorunda kalır. Birçok Yahudi kendi milli kıyafetlerini giyiniyor, bazıları ise Buhara kıyafetlerini giyiniyor; ancak bu

sonuncuların o kıyafetleri zarif bir şekilde giyinmeleri yasaklanmıştır. Onlar kuşak yerinde ip kullanmalıdır ve başlarına en basit şapkaları takmalıdır. Seyyahlar oraya farklı işler için gönderilen ve geçimleri fena olmayan esirler dışında Buhara ülkesinde Avrupalı görmemişler.

Şehri Buhara veya Tatarların ifade ettikleri şekliyle Bohara henüz Çingiz Han devrinde meşhur idi; gene de ona karşı direnemediler. Ebulgazi'nin rivayet ettiğine göre çok sayıda halkı mağlup eden ve en büyük imparatorluklardan birinin kurucusu olan o mağrur muzaffer burada ihtiyaçların elinden şehrin anahtarını alarak, atıyla büyük mescide girmiş ve orada duran Kur'an'ı görerek onu istihkarla yere fırlatmış; şehrin kendisi de o sırada küle çevrilmiş.

Buhara şehri günümüzde de sadece Buhara memleketinde değil, aynı zamanda komşu ülkelerdeki diğer şehirler arasında da en meşhuru olarak sayılabilir. Şehir geniş değil. Uzunluğu altı verstten fazla değil, eni de üç versttir, gene de epey kalabalıktır. Çok miktarda olan kendi sakinlerine ilaveten burada her zaman İran, Hindistan, Çin, Hokand, Hocend, Taşkent ve Hive memleketlerinden, aynı şekilde Rus, Tatar, Gürcü, Ermeni ve çeşitli göçebe halklardan ticaret için gelen çok sayıda insan bulunuyor. Pazarlar ve sokaklar daima sıkışık oluyorlar.

Bu şehirde sokaklar dardır ve düz değildir. Evlerin hepsi istisnasız topraktan çamur harçlı, alçak ve dardır, biri diğerine yakın bir şekilde inşa edilmiştir ve ondan dolayı şehirde çok insan yerleşmiştir. Evlerin damları yassıdır; pencereler tavanla tam bitişiktir ve üzerlerine uç yerine çamurdan yapılmış parmaklıklar takılmıştır. Bazı evlerde sadece iki kapı bulunuyor: biri giriş olarak, diğeri pencere yerine kullanılıyor. Evlerde sobalar yoktur, nitekim oranın sıcak iklimi buna lüzum bırakmamıştır. Evlerdeki duvarlar kireçle sıvanmış ya da kamyş ve çeşitli renklerde boyalarla boyanmış paspaslarla döşenmiştir. Tabanları kilden yapılmıştır ve üzerlerinde oturdukları halılarla ve keçelerle döşelidir. Diğer şark halklarında olduğu üzere Buharalılarda da masa ve sandalye kullanılmamaktadır.

Buhara'da derinlikleri yaklaşık 1,5 sajen olan otuz kadar gölet bulunuyor. Göletler yontulmuş granit taşlarla kaplanmıştır. Suyu ise Buhara Nehri'nden açılan kanallar aracılığıyla dolduruyorlar. Şehrin sakinleri yemek ve her türlü ihtiyaçları için onlardan su alıyorlar, ancak yazın sıcak günlerinde o göletlerdeki sular durgunluktan bozuluyor ve zararlı oluyor.

Burnaşev'in ifadesiyle rakamı 360 kadar olan mescitlerin sayısı bu şehrin alanıyla orantılı değildir. Onlardan on iki tanesi muazzam büyüklüğe ve iyi bir dış görünüşe sahiptir. Bunlardan biri ve en büyüğü meşhur Timur Aksakal tarafından inşa ettirilmiştir. O sanki bugüne dek hiçbir onarım görmemiş gibi duruyor, her şeye rağmen oldukça yeni ve daha yakın bir tarihte inşa edilmiş gibi görünüyor. Mescitlerin hepsi genellikle pişirilmiş kerpiçtendir, üzerleri kireçle örülmüştür. Onlardan birçoğu dış taraftan çeşitli renklerde boyalarla boyanmış ve içleri demir veya kilden parmaklıklarla döşenmiş farklı büyüklükte pencerelere sahiptir. Mescitlerin iç taraflarında ibadet edenlerin üzerinde oturduğu halı, keçe ve çulla kaplı tavan haricinde hiçbir süsleme yoktur.

Birçok mescidin yanında her yaştan insanın okuma ve yazma öğrendiği, aynı şekilde İslam dini eğitimi aldığı küçük odalar inşa edilmiştir. Buralarda 60 yaşında öğrenciler vardır. Yeteri kadar insan bu okullarda kendi geçimini sağlayarak eğitim görüyor, fakirler ise hazine tarafından destekleniyor. Onlar çalışkanlık ve başarılarına göre maaş alıyorlar. Öğretmenler de, bir tanesi dahi istisnasız, maaşlı oluyorlar ve bunun haricinde her sene kendi aileleri için yeterli miktarda buğday alıyorlar.

Dikkate şayan bu binalara ek olarak Buhara şehrinde bulunan uzunluğu 20 sajen, eninin çapı alttan 3,5 ve üst taraftan da 1, 75 sajen ölçüsünde olan taş sütunu saymak mümkündür. Onun içi kerpiçten merdivenle döşenmiştir, en üst tarafına da pencere yapılmıştır. Burnaşev'in belirttiğine göre bu sütun bir han tarafından şehrin süslenmesi için inşa edilmiş ve sonra infaz aletine dönüştürülmüş; bir süre önce her iki cinsiyetten ölüm cezasına çarptırılan bütün suçluları onun üzerine çıkarıyorlardı ve yukarıdaki pencereden yere atarak ölene kadar vurarak katlediyorlardı. Bu idam uygulaması şu tuhaf hadise olana kadar uzun süre devam etti: bir Buhara sakini işlediği suç yüzünden ölüm cezasına çarptırıldı ve sütundan yere atıldığında en ufak bir zarar görmeden sağlam şekilde yürüdü. Halk o kişiyi mübarek saydı ve o tarihten itibaren suçluların bu şekilde cezalandırılmasına son verdiler.

Buhara'da epey ticari hamam var. Onların hepsi taştandır ve iyi durumdadır. Erkek ve kadın hamamları ayrı olarak inşa edilmiştir. Kadın hamamları daha özelliğlidir. Kadınlar onlarda azgın müzikle toplanıyorlar. Herkes hamam için 4 pul (6 kopeyk) ödüyor. Kıyafetlerini çıkaran herkese vücudu belden dizlere kadar kapatan bir önlük (peştamal) veriliyor. Hamama girişte elleri taze suyla yıkamak gereklidir, aksi takdirde hamamın kabı alınmaz. Yıkanmak için soğuk ve sıcak su yeterlidir. Bir kişinin yüz kovaya kadar su kullanması yasak değildir.

Buhara'ya gelen tüccar insanlar için orada dokuz tane taştan kervansaray bulunuyor. Kervansaray binaları iki katlı olarak inşa edilmiştir; onlardan alt katta mallar istifleniyor, vergi ödemesi malların kalma süresine göre belirleniyor, üst kat ise yaşamak içindir.

Bunlardan başka Buhara'da iki büyük Pazar vardır. Onlardan ilkinde sabahın erken saatlerinden öğlene kadar her gün ticaret yapılıyor ve çeşitli kendi ürünlerini ve ithal mallarını, meyve ve yaşamsal erzakları satıyorlar; ikincisinde de aynı şeyleri, ayrıca her iki cinsten köleleri öğleden akşama kadar satıyorlar. Onlardan kadınlar erkeklere oranla oldukça pahalı satılıyorlar: sağlıklı ve her türlü işte yetenekli erkek 50, kadın da 80 gümüş para bazen de daha fazla ediyor. Buhara'da birkaç tane daha küçük pazar vardır. Buralarda sadece ufak mallar ve en lüzumlu şeyler satılıyor.

IV. Buhara ülkesinin genel istatistiki ve siyasi bölümleri. Onun nüfusu. Toprak işleri. Sanayii. Ticaret. Ağırlık ölçüleri. Dil. Din. Mizaç. Adet ve Hastalıklar.

Büyük Buhara kendisinden doğuda yer alan, yüksek dağlarla ondan ayrılan ve Çin İmparatoru'nun himayesi altında bulunan Küçük Buhara (Doğu

Türkistan) ile karıştırılmamalıdır. Asıl Büyük Buhara'da Buhara şehrinde yaşayandan bağımsız olan başka birçok hükümdarlar bulunmaktadır. Her şeye rağmen gene de Buhara'da yaşayanı hepsinin arasında başlıca olarak kabul etmek mümkündür: zira o tek başına onların hepsinden daha fazla tabiye sahiptir. Buhara ülkesinin geneli ise her iki cinsiyetten olmak üzere üç milyon civarındadır.

Oradaki dağlarda bol miktarda altın ve gümüş bulunduğu iddia edilse de, gene de Buharalılar onları çıkarmaya çabalamıyorlar. Altın ve gümüşü Hindistan, İran ve Çin'den; bakır, kalay ve demiri de Rusya'dan alıyorlar. Kurşun, yanıcı kükürt, kezzap, amonyak, şap, güherçile ve tuza kendileri sahipler.

Buhara ülkesinde tarım oldukça başarılı ve karlı bir şekilde icra ediliyor. Orada daha ziyade buğday, arpa, darı ve pirinç ekiliyorlar. Tarlaları öküzler aracılığıyla Rusya'da da kullanılan pullukların benzerleriyle sürüyorlar. Yazın sıcağın oldukça fazla olmasına ve yağmurun yetersiz kalmasına rağmen bu ülkede ekinler neredeyse her zaman bol miktarda ürün veriyor ve hatta bazen aynı yıl içerisinde iki kez hasat oluyor. Sürülmüş tarlalara nehirlere çıkarılan kanallar aracılığıyla su sağlanması kuraklık afetlerine engel oluyor. Bu kanalların boyu bazen bir verst aşılıyor ve fevkalade özgün oluyorlar. Taklit edilmeye değer bir örnek!

Pamuk yetiştiriciliği de Buhara ahalisinin sanayisinde epey önemli bir yer işgal ediyor. Onun ekimi için kumlu yerleri tercih ediyorlar ve onda birine yaklaşık 8 pud ekiliyorlar. Pamuk hemen hemen 2,5 ay sonra yetişiyor. Pamuğu meydana getiren bitkinin (*Gossypium herbaceum*) yaprakları orta büyüklükte, beş kanada ayrılmış, alttan düz; otlu sapının boyu bir arşından fazla değil, onun üzerinde yeşilimsi yumrular büyüyorlar ki, onlar olgunlaştıklarında gri rengini alıyorlar ve dört parçaya yarılarak içerisinde tohumların bulunduğu, özel tezgâhları süsleyen pamuğu ortaya çıkarıyorlar. Buharalılar pamuğu eğiriyorlar ve ondan gerek kendi kullanımları gerekse de Rusya ve başka yerlere yollamak için çeşitli kumaşlar yapıyorlar. Oradan ihraç edilen işlenmemiş veya ham pamuğun miktarı da az değildir.

Buhara'da her türlü bostan sebzesini iyi bir şekilde yetiştiriyorlar. Hem büyüklüğü hem de tadının lezzeti bakımından kavun onların hepsinden de ayrılıyor. Kavunların her birinin ağırlığı çoğunlukla bir puddan⁶² daha fazla geliyor. Karpuzlar da gayet iri oluyorlar, fakat büyük bir kısmının ortası kof ve tadı lezzetsizdir.

Bahçelerde yukarıda bahsedilen verimli ağaçlardan başka, ev ihtiyaçları için gerekli şeyleri de yetiştirmeye çabalyorlar: zira orada orman neredeyse hiç yoktur ve uzak yerlerden bir araba dolusu miktarı 8 ve daha fazla tengeye (yaklaşık iki ruble elli kopeyk) satılan ince ağaçlıkları odun olarak getirmek zorundalar. Yaygın olarak odunun yerine kuru hayvan gübresi kullanılıyor.

Yem yetersizliğinden dolayı Buharalılar evlerinde az hayvan besliyorlar. Onlar için gerekli olan otu tarlalara ekiliyorlar ve onu çok pahalıya satıyorlar, yük ve çekim hayvanlarını ise daha çok arpa ve darıyla yemiyorlar. Buhara

⁶² Pud: 16, 38 kilograma eşit gelen ağırlık ölçüsü birimi.

atları çok güzeller ve argamak adıyla tanınırlar. Neredeyse sadece üzerinde yolculuk etmek amacıyla kullanılıyorlar, işlerde ve taşımada ise eşekler ve develerden faydalanıyorlar. Bu sonuncular tek hörgüçlüler (camelus dromedarius), ayrıca onların tüyleri ufak ve kıvrıktır. Yük taşırken her bir devenin üzerine 25 puddan az ağırlık yüklemesler. Buharalılar az inek besliyorlar, fakat büyük koyun sürülerine sahipler. Ufak kuzuların postları veya kürkleri burada fevkalade kaliteli oluyorlar ve çeşitli yabancı yerlere yollanıyorlar.

Buharalılar ipek böceği yetiştiriyorlar ve ondan elde ettikleri ipekten çok yüksek işçiliği olmayan sırma, atlas ve sarançı kumaşı dokuyorlar. Yapraklarıyla ipek böceklerinin beslendiği tut ağaçlarını oradaki bahçelerde bol miktarda yetiştiriyorlar.

Buhara ülkesinde şehir sakinlerinin genel meşguliyeti ticaret ve çeşitli zanaatlardan ibarettir, köylülerin ise tarım işleri ve hayvancılıktır: onlardan ilki eşsiz bir çalışkanlıkla yapılıyor ve tabir edildiği üzere zahmeti yenerek doğayı en verimli tarlalara dönüştürüyorlar. Köy sakinlerinden bazıları, şehirli gibi pamuk ve ipek eğirerek kumaş dokuyorlar; ne var ki, onların ve diğerlerinin bu iş için özel tesisleri yoktur, onları kendi evlerinde üretirler.

Buharalılar ticaretle meşhurlar ise de, gene de onlarda gerekli düzen ve iyi kurumlar yoktur. Ticari muamelelerde hile ve dolandırıcılığa karşı cezalar katıdır ve her mal alan hoşnutsuz kalması halinde onu sahibine bir hafta ve daha fazla geçse de geri iade etme hakkına sahiptir, bu durumda satışı yapan tüccar onu itirazsız kabul etmek ve aldığı parayı geri vermek zorundadır. Buna rağmen burada tüccar şahsiyetler arasında malların satışında hile ve dolandırıcılık çok olağandır ve onların dürüstlüğüne hiçbir şekilde itimat edilmez. Bunlar hiçbir sert önlemin, eğer onların iyi ve aydın mizaçları yoksa ve namuslu kişinin adından ziyade çıkarıcılığa daha fazla itibar ediyorlarsa, tüccarların kanunsuz çıkar sağlamalarına ve hileye eğilimli olarak aç gözlülüklerine gem vurmadığını ispatlamaktadır.

Buhara'da tahıl ve başka ürünlerin satışında alışılmış ağırlıklar kullanılıyor. Oranın pudu elli Rus funtuna karşılık geliyor ve onar çirike ayrılıyor, bu sonuncular da doksan altı parçası olan birkaç funta.

Buhara şehrinde sarayın yakınında darphane bulunuyor, orada tille (tilla) adı verilen altın, tenka (tenge) denilen gümüş ve pul denilen bakır paraları basıyorlar. Tille değer bakımından (1795 yılında) dört Rus gümüş rublesine, tenka otuz kopyiye, pul ise bir buçuk kopyiye denk geliyor. Para basımı işinde saf altın ve gümüş kullanılıyor. Onun kabartılması ise şu şekilde yapılıyor: ilk önce altın veya gümüş külçesini ince levhalara koyuyorlar, onlardan paranın olması gerektiği büyüklükte yuvarlak biçimde kesiyorlar ve onları topluyorlar; sonra kestikleri bu yuvarlak parçaları darp kalıbına koyuyorlar ve onun üzerine de başka bir darp kalıbı ile kapatarak çekiçe vuruyorlar, böylece madeni para hazır oluyor.

Paranın bir tarafında hükümdarın Buhara dilindeki adı ve basım tarihi bulunuyor, diğer tarafında da madeni paranın değeri yazıyor. Bakır pulların üzerinde ise hiçbir yazı yer almaz.

Buharalılar kendileri bakırdan top namlusu ve dökme demir hurdasından top güllesi döküyorlar. Onlar tarafından çıkarılan kurşundan da tüfek mermisi yapıyorlar. Kurşun madeni yatakları Buhara'nın yakınında bulunuyorlar. Kurşun cevherini her türlü ustalıktan yoksun bir şekilde ve madenin çoğunu kaybederek ufak çömlerle eritiyorlar, bahsi geçen askeri mühimmatların dökümünü de aynı şekilde yapıyorlar. Onlar barutu da kendileri yapıyorlar. Ancak onların ürettikleri barutlar Ruslarınkine göre zayıf kalır.

Buharalıların konuştukları dil Tatarca'dan ziyade Farslarınkine benziyor, fakat görünüşleri Tatarlara yakındır. Semerkant ve civarında yaşayan Özbekler saf Tatar dilinde konuşuyorlar; görünüş bakımından ise daha çok Kalmıklara benzerler. Onlar ve diğerleri Arap harflerini kullanıyorlar. Onların basımevleri yoktur. Heveslileri, bilhassa din adamları bir kitabı okumadan önce yazarak onun kopyasını çıkarmaya çalışırlar.

Buhara ülkesinde hâkim olan kanun Müslümanlıktır. Ne var ki, oranın sakinleri dini kurallara çok katı bir şekilde uymuyorlar ve hatta bu hususta Sibirya Tatarları'ndan daha gerideler. Onlar yabancılara tahammül ediyorlar ve onlardan sakınmıyorlar ve Kur'an tarafından yasaklanan sert içkilerin kullanılmasında, bilhassa Özbekler onlara epey özeniyorlar. Her yeni yılın ilk ayından itibaren bir ay süreyle oruç tutuyorlar. Oruç zamanında bütün erkek ahali yemekten imsak ediyorlar ve güneş batana kadar vakitlerini çoğunlukla mescitlerde ibadetle geçiriyorlar. Ondaki sonraysa normal zamanlardaki gibi yemek yiyorlar ve geceyi, tabiri caizse, gündüze çeviriyorlar. Orucun tamamlanmasından sonra bayram başlıyor, onun kararı hükümdarın iradesine bağlı oluyor. Genellikle de bayram yaklaşık dört gün sürüyor. O zaman ahali şehir dışına gidiyor ve insanlar orada at yarışı, güreş ve benzeri şeylerle eğleniyorlar. Bütün böylesi oyunlar ve eğlenceler Şah Murad Bek devrinde gene büsbütün yasaklandı.

Daha evvel artık söylendiği üzere Buhara ülkesinde çeşitli soylar yaşıyorlar. Buna uygun olarak onların farklı surette görünüşleri ve yüz hatları vardır. Buharalılar orta boylu, zayıf yüzlüdür, görünüşleri biraz esmer ve kızarıktır; gözleri açık siyah renklidir; zayıf vücutlu ve orta ölçüde kuvvetlidirler. Özbekler uzun boylu, esmer tenli, elmacık kemikleri çıkık, dar gözlü, kuvvetli ve savaşa yatkın insanlardır. Onların arasında yurtlarını Kırgız-Kaysak bozkırında bırakan Nogayların sayısının az olmadığı tahmin ediliyor. Beyaz Araplar orta boylu, esmer yüzlü ve Buharalılara çok benzerler. Farslar, Kırgızlar, Afganlar, Lezginler, Ermeniler ve Yahudiler ise oldukça az sayıdadır ve oranın hakiki ahalisine dâhil değildirler.

Burnaşev'in dediğine göre, Buharalılar epey çalışkan ve temizdir; fakat aşırı ölçüde ikbal düşkünüdürler, zira bütün dünyada onlar kadar akıllı, istikrarlı, dini kurallara ve yurttaşlık kanunlarına uyma hususunda özenli, dürist ve saygılı bir halk olmadığını düşünüyorlar. Kendileri hakkında bu yüksek düşünceler onları büyük saygı duydukları Türkler haricinde diğer bütün halkları hor görmeye sevk ediyor.

Bilhassa Buharalıların alt tabakası inayet dilenmekle tembelliği besliyor ve çok fazla miktarda dilenci üretiyor. Bu asalaklar farklı yaşlarda oluyorlar

ve hepsi erkektir. Onlar sokaklarda ve pazarlarda dolaşıyorlar: bazıları boğazlarından bağırarak Kuran'dan ayetler okuyorlar, bazıları da farklı türde şarkılar söylüyorlar. Böylece her türlü şaklabanlığı ve azgınlığı yaparak sadaka dileniyorlar. Eğer insanlardan sadakayı rızalarıyla alamazlarsa, o zaman onların ellerinden paralarını ve diğer eşyalarını zorlayarak olsa bile almaya çalışırlar. Üzerlerinde ipek kaftan, başlarında saf Hint kumaşından sarıkle birlikte bu dilenci ruhlu insanların giyimleri genellikle tüccarlarından daha kötü olmuyor.

Her yerde mutat olanlar dışında Buhara'da koyun eti, pirinç ve ince ufa lanmış buğday unundan hamuru suda haşlayarak ve üzerine inek yağı katarak hazırlanan yemeğı kullanırlar. Ona gerek bu ülkede üretilen gerekse de diğer yerlerden getirilen çeşitli meyveleri de katmak gereklidir: zira onlar oranın sakinleri için yalnızca tatlı değıllerdir, aynı zamanda hakiki bir yemeklerdir. Soylu insanların evlerinde iyi çiniden, geri kalanların da basit malzemelerden kap kacakları vardır. Ne var ki onlardan hiçbiri çatal kullanmaz. Yemeğı basitçe elleriyle veya kaşıkla yerler.

Buhara'da erkekler en basit kıyafetleri giyerler. Üst taraflarında gömlek, altlarında da pantolon olur, genellikle ipek ve pamuk kumaşından kaftanları vardır. Büyük bir kısmı beline kuşak bağlamaz. Başlarına da etrafı birkaç defa toplanmış, sıkça altın veya ipekle sırmalanmış Hint kumaşından sarık takarlar. O kıyafet olmaksızın hiç kimsenin evinden çıkmasına müsaade edilmez. Saçlarını çok düz keserler.

Kadınların kıyafetleri de gömlek, alt elbise, yarım kaftan ve kollarının uçları kadınlar yürüdüklerinde pek çok kez yerde sürünecek kadar uzun ve dar olan tuniktir. Bu tunikleri evden çıkarken giyinirler ve yüzlerini de ipek veya keçeden tüllerle kapatırlar. Evli olan kadınlar ile bekâr genç kızların kıyafetleri aynıdır: onlardan birincileri altında saçlarını topladıkları küçük çalmaları başlarına takarlar, bekâr genç kızlar ise bazen başlarına eşarp takarlar ve saçlarını örerler ve ucuna kurdele yerine ipek veya pamuk ip bağlarlar. Buharalı kadınların hoş yüzleri onların kıyafetlerinin eksikliklerini mükâfatlandırıyor. Siyah, canlı ve parlak gözleri onlara aynı zamanda oldukça süs katıyor.

Buhara'daki düğünlerde her yerdeki Tatarlarda mevcut olan aynı törenler gözlemleniyor. Oranın sakinleri tarafından benimsenen Müslümanlık çok eşliliğe müsaade etse de, gene de onlardan iki karısı olana nadiren rastlanıyor, büyük çoğunluğun da tek karısı var. Oranın kadınlarının kendi aralarında sürüp giden kavgalara ve çocuklar arasında nefret duygularının ortaya çıkmasına vesile olabilecek kıskançlık duygusuna oldukça yatkın olmaları, birçok Asyalı halkın aksine gözüken bu alışkanlığın sebebi olarak ileri sürülüyor. Böylesi bir toplumsal anlayış bir eşten daha fazlasına sahip olanların hor görülmesine sebep oluyor.

Eğer erkeğin karısına istidadı kalmazsa manevi tövbeyle, bazen de cismani olarak cezalandırılıyor. Burnaşev yargıçların huzuruna çıkan bazı kadınlarla ilgili tuhaf bir izahat yapıyor. Onlar mahkemeye gelirken sağ ayaklarındaki pabucu çıkarıyorlar ve yargıcın önünde onun tabanını çevirip yukarı kaldırıyorlar.

Yargıç artık meselenin neden ibaret olduğunu anlıyor ve bundan dolayı talepte bulunan kadın utangaçlıktan endişe duymayarak derhal suçluyu yolluyor ve edep dairesinde onu azarlıyor. Böylece cezalandırmayla onu düzenli hayata döndürmeye ve karı ile koca arasındaki aile birliğini yeniden kurmaya çabılıyor.

Buhara şehrinin sakinleri Buhara dilinde Rişta denilen kıl kurdundan (Gordins aquaticus) meydana gelen hususi bir tür hastalığa maruzlar. Bu hastalık genellikle yazın ortaya çıkıyor ve tüm vücutta yayılan çıban ve yaralarla dayanılmaz ağrılara neden oluyor. Buharalılar kıl kurtlarını yok etmek için kullandıkları ilaç basit olduğu kadar güvenilmezdir. O şöyle oluyor: eğer çıbanda kıl kurdu görünürse, o zaman onu gayet özenli bir şekilde çekip çıkarmaya çalışıyorlar. Bu muamele her keresinde hastalıktan mustarip olanın esas ağrısı hissetmemesine ve yaradan kan kesilmesine kadar devam ediyorlar; sonra kıl kurdunun ortaya çıkan kısmını pamuğa sararak başka zamana kadar bırakıyorlar. Böylece onu çekip çıkarıyorlar veya koparıyorlar. Bu sonuncu durumda o vücudun içine çekiliyor, dehşetli bir ağrıya neden oluyor ve kısa bir süre yayılıyor. Böylece uzun süre dışarı çıkmıyor. Burnaşev çok defa bir kişide yetmiş seksen kıl kurdu olduğunu Buharalıların şahadetine göre ifade ediyor. Onlardan bazıları iki arşın ve daha uzun oluyormuş. Hiç şüphesiz Buharalıların kendilerine de malum olduğu üzere kıl kurdu onların vücuduna durgun sudan alınan suların içilmesiyle giriyor: zira Buhara'nın nehirlerinden su kullanan çok sayıda imkânı olan insan hiçbir zaman kıl kurdundan mustarip olmuyor. Bu hastalığın sebepleri ne kadar bilinmez olsa da, Buharalılar gene de onu iyileştirmeye çabalamıyorlar.

Buhara'da akrelerin de olduğunu söylüyorlar. Kendi evlerinde dahi akreler bulunuyormuş. Ne var ki, onlar ya hiçbir zaman zehirli değillermiş ya da her zaman zehirli değillermiş: zira oranın sakinleri onlardan bazı büyü sözleriyle kurtuluyorlarmış. Bazen sabah uyandıklarında kendi etraflarında sürünen akrepleri görüyorlarmış.

Buhara sakinleri dehşetli ateşten mustarip oluyorlar: bu göletlerden gelen zararlı buhardan, ayrıca da meyve ve sebzelerin ölçülü kullanılmamasından kaynaklanıyor olmalıdır. Buhara'da her iki cins arasında şehvet hastalığı da epey yüksek orandadır. Bunun ötesinde onlardan birçoğuna uyuz bulaşıyor. Buhara'da yalnızca marifetli değil, aynı zamanda da hiçbir doktorun olmayışından dolayı tüm bu hastalıklar çok tehlikeli ve çoğunlukla ölümcül dahi oluyorlar. Yine de orada Rus işi çakıları kullanarak hastaya kan açan kan alıcılar vardır.

Buharalılar ölümlerinin naaşlarını bütün Müslümanlarda gözlemlenen tören adetleriyle aynı şekilde defnediyorlar. Cenazenin her yanını yıkıyorlar ve mezarlığa götürüyorlar; Molla Kur'an'dan ayetler okuyarak cenazeye eşlik ediyor. Orada cenazeyi taş lahit üzerine koyuyorlar ve sağlam bir şekilde doldurup kapatıyorlar. Birçok mezarın üzerine orada defnedilenin dindar veya müşfik olduğunu gösteren işaretlerin bağlanmış olduğu uzun sırtıklar dikilmiştir. Burnaşev orada çok sayıda mübarek şahsiyetin meftun olması sebebiyle insanın onların kemiklerine basmamak için yürürken sürekli ayağının altına bakması gerektiğini ifade ediyor.

V. Buhara'nın İdari Yapısı. Devlet kurumları. Kanunlar. Yargı. Devletin gelirleri. Askeri nizam. Seyyahların kendi memleketlerine dönüşü.

Büyük Buhara'nın hükümdarlarına Han deniliyor. Onlar Özbeklerin soyundan geliyorlar. Onların üstünlüğü soylarından geliyor ve hâkimiyetleri neredeyse sınırsızdır. Şah Murad Bek bütün devlet işlerinin yanı sıra, en ufak ehemmiyete haiz incelemelerle dahi bizzat kendisi uğraşüyor. Onun divanı birkaç bürokrattan meydana geliyor: onlardan her biri kendi işiyle alakalı düşüncesini vermeye mecburdur ve herkes onunla mutabık kalırsa, Hükümdar genel hükmü tasdik ediyor ve daha sonra icraata geçiyor. Neredeyse bütün işler hiçbir yazılı kayıt yapılmaksızın sözle bitiriliyor.

Kur'an ve Hükümdarın iradesi Buharalıların kanunlarını meydana getiriyor. Bütün hükümler bunlara ve tanıklığa dayanıyor; ama tanıklık yapan şahsın iyi davranışa sahip ve doğruluğundan emin olunması lüzumludur: aksi takdirde onların delillerinin hiçbir geçerliliği olmaz.

Suçtu her türlü ortaya çıkarılanlar derhal idama veya başka cezaya çarptırılıyor. Burada cinayet, isyan, sahte para basımı, hırsızlık, karıkoca hukukunu bozma veya yıkma suçlarını ölüme denk şekilde cezalandırıyorlar. Ölüm cezası alan suçluyu Han Sarayı'nın yakınındaki büyük pazara götürüyorlar. İlk önce onu diz çöktürüyorlar ve cellat kalın bir değnekle ensesine sert bir darbe vuruyor, bundan dolayı hissiyatını kaybeden hükümlü yere yığılıyor; sonra cellat onun boğazını kesiyor ve boynunu ipe geçirerek darağacına kaldırıyor. Ticaretle uğraşan insanların askınlık, eksik tartı gibi dolandırıcılık suçları ve oranın sakinlerinin önemi düşük başka suçları şu şekilde cezalandırılıyor: suçluyu beline kadar soyuyorlar, birçok sokakta ve pazarda gezdiriyorlar ve her iki taraftan kamçılarla acımasızca vuruyorlar. Bu esnada suçlu halka cezasının sebebini açıklıyor ve karşılaştığı herkese kabahatlerden kaçınmaya gayret etmesini rica ediyor.

Bu cezaların katılığına ve aynı suçlara orantısız olarak uygulanmasına rağmen Buhara'da nüfusa ve temel gereksinim arz eden her şeyde bolluk olmasına kıyasla, adaletin yumuşak başlılık ve merhametten hiç ayrılmadığı diğer memleketlerden çok daha fazla suçlu ve bilhassa hırsız oluyor.

Buhara'da polis fevkalade serttir. Gece olmasıyla birlikte üç yerde davul çalınıyor, o zaman kimse artık evinin dışına çıkmamalıdır. Polis memurları şehirde tüm gece dolaşıyorlar ve her karşılaştıkları şahsı gözaltına alıyorlar, ertesi gün onları kendi sahiplerine takdim ediyorlar.

Geceleyin evinden çıkmak zarureti olanlar yanlarında yanan mumla fener bulundurmalıdır; ama her şeye rağmen araştırma kolundan gene de kaçamayabilir ve eğer bununla şüpheli görülürse diğer gözaltına alınanlarla aynı muameleyi görür.

Buhara ülkesindeki şehirlerin komutanlarına *Toksabay* adı veriliyor, köylerdeki amirlere ise *Aksakal* deniliyor. Onlardan ilki Han tarafından görevlendiriliyor, diğerlerini ise ahalinin kendisi seçiyor. Onlar kendi yerlerinde gerekli düzenin sağlanmasına ve vergilerin toplanmasına çalışıyorlar.

Şehirlerde yaşayanlar evlerden ve dükkânlardan parayla alınan resmi vergileri ödüyorlar. Çiftçiler ise tahıllarının kırkta birini veriyorlar, toprakta ye-

tiştirdikleri diğer ürünlerin de aynı oranda para karşılığını ödüyorlar. Savaş zamanında bütün ahali özel vergi ödemekle mükellef kınıyor.

Buhara ülkesine tüccarların getirdiği bütün yabancı mallarından değerlerine göre kırkta bir oranında para alınıyor. Kendi sermayesiyle ticaret yapan Rus uyruklu tüccarlar ise yirmide bir oranında vergi ödüyorlar; malları sahiplerinden krediyle alanlar da aynı şekilde kırkta bir oranında vergi ödüyorlar.

Buhara ordusunu Özbekler oluşturuyor. Orduda piyadeler yok, sadece süvariler var. Ordunun tüm mevcudu altmış bindir. Ordu alaylara ve bölüklere ayrılıyor: alay Toksabay tarafından komuta ediliyor ve bin kişiden meydana geliyor. Bölükte yüzbaşı (yüz-başı), ellibaşı (Pandjo Başı), onbaşı (Da-Başı) ve yüz er bulunuyor. Her alayın ipek kumaştan yapılmış üzerinde ipekle çiçek nakışları işlenmiş ve diğer başka tasvirlerin yer aldığı sancağı bulunuyor, bölüğünki ise işaretiyle ayrılıyor. Her bir alayda bir çeşit özel müziği teşkil eden trompet, davul ve boru bulunuyor. Askerlerin kıyafeti sıradan ahalinin kıyafetinden farksızdır, silahları ise kılıç, tüfek, mızrak, ok ve yaydan oluşmaktadır; ne var ki, bahsi geçen silahların hepsi birlikte nadir oluyor. Bazıları üzerlerine zırh gömlek giyiniyorlar ve demir veya biri diğeri üzerine koyulmuş geyik derisinden dikilmiş kalkanlarla kendilerini koruyorlar.

Er yılda iki tülle (yaklaşık 12 ruble) ücret ve yedi batman (yaklaşık 56 pud⁶³ ağırlığında) buğday alıyor; savaş zamanında da bunların dışında daha bazı armağanlar alıyor. Her erin savaş zamanı seferde kendine yetecek miktarda gıda erzakına sahip olması gereklidir. Onları develerin ve özel atların üzerinde taşıyorlar, cephedekiler hariç, her bir er onlardan iki taneye sahiptir.

Bütün orduya hükümdarın bizzat kendisi veya onun görevlendirmesiyle yüksek bürokratlardan herhangi biri kumanda ediyor. 1795 yılının başlarında Farslara karşı yapılan seferde on beş bin kişilik kolorduyu Şah Murad Bek'in onaltı yaşındaki oğlu komuta etmişti.

Buhara ülkesinde iki tür bakır top bulunuyor: onlardan biri gereğinden fazla büyük, diğeri ise oldukça küçük, bu yüzden her iki tür de seferlerde büyük başarıyla kullanılamıyor. İlkini öküzlerin çektiği büyük yük arabalarının üzerinde taşıyorlar. Ateş edilmesi esnasında uzun sırığa fitil bağlıyorlar ve belli mesafe uzak durarak barutu ateşliyorlar. Ne var ki, topları sadece iplerle yük arabalarında tuttuklarından, sıklıkla ipler kopuyor ve arkaya yuvarlanarak yere düşüyorlar: bu yüzden de her bir topun başında topları kaldırmak, kurmak ve bağlamaktan sorumlu olan on üç topçu askeri bulunuyor. Top askerlerinin o kadar çok olmasına rağmen, gene de günde beş veya altı kereden fazla top atışı yapamazlar. Düşük kalibre topların hemen hemen hepsi, üzerlerindeki yazılardan anlaşıldığı üzere Fars yapımıdır. Onları çok daha sıklıkla kullanılıyorlar, fakat öküzlerin değil de, develerin çektiği arabalarla taşıyorlar.

Bu toplar ve havanlar barış zamanı Han Sarayı'nın etrafında, açık havada ve her türlü düzenden yoksun bir şekilde duruyorlar. Burnaşev, gerek topların gerekse de havanların arasında bazı Rus yapımı olanları fark etti. Bu Rus yapımı topları Buharalılar Hivelilerden almışlardı. Hiveliler de onlara, galiba,

⁶³ Pud, 16,38 kilograma eşit ağırlık ölçüsü birimidir.

Aleksandr Bekoviç'in talihsiz seferinden sonra sahip olmuşlardı. Buhara dökümü olan toplar kullanıma uygun değiller: onlar oval değiller ve hem içerden hem de dışardan pek düzgün görünmezler.

Buhara ordusu çatışma esnasında dehşetli bir nara çıkarıyor. Cesaretiyle ve çevikliğiyle fark eden herkesi rütbeyle ve maaşla ödüllendiriyorlar. Mağlup edilenler ve onların varlıkları Hükümdara ait oluyor. Şah Murad Bek'in oğlu on altı yaşındaki kahraman tarafından 1795 yılında dört Fars şehrinin taarruzla alınması esnasında, Buharalıların bağlı olduğu İslam inancını kabul eden şehirlerden ikisi bağışlandı; sebatla direniş gösteren, orduya epey zayıat veren ve muzafferlerin önerdiği kanunu kabul etmeyen diğer ikisi ise tamamıyla yerle bir edildi, sağ kalan bütün ahali esir alındı ve Buhara'ya götürülüp satıldı. Buhara ülkesinin tasviri burada bitiyor ve ben yeniden seyyahlara dönüyorum.

Taşkentli Karabay kendi Hükümdarı Yunus Han'ın emriyle seyyahlar Taşkent'e gönderilsinler diye Buhara'da ne kadar müracaatta bulunduysa da, gene de bu hususta bir türlü başarı elde edemedi ve onlar elçinin hazırlanmasıyla, göçebe halkların yurtları üzerinden güvenle geçmek üzere Şah Murad Bek'ten pasaport alarak 2 Nisan'da Buharalı elçi ve onun maiyetiyle, aynı şekilde mallarla takip eden tüccarlarla birlikte Rusya'ya doğru hareket ettiler.

En başından itibaren önceki yoldan gittiler; fakat Kızıl Kum denilen yere ulaştıklarında batıya döndüler ve mola vermeksizin Yeni ve Kuvan'dan geçerek Sır Derya'ya kadar yola devam ettiler. Onlar bu sonuncu yerde küçük Kırgız Ordası'nın vefat etmiş Hanı Nurali'nin oğlu tarafından rahatsız edildiler: o burada yaşayan Karakalpakların komutanı (türe) olarak çok sayıda Kırgızla onların yanına geldi ve elçiden mallardan ona vergi ödenmesini talep etti ve Kırgızların Rusya ile savaşa devam etmesi sebebiyle iki seyyahın teslim edilmesini istedi; çünkü Ruslar tarafından da çok sayıda Kırgız önde geleni ele geçirilmişti. Madem ki Şah Murad Bek ona bu insanları korumasını ve sağ salim memleketlerine ulaştırmasını en katı bir şekilde emretmişti, o zaman onları vermektense kendi hayatını kaybetmeye razı olduğunu Türe'ye kesin bir dille söyledi. Bu sözler gene de Kırgızları yatıştırmadı ve seyyahları talep etmeye devam ettiler. Aksi takdirde onları zorla alacaklarını söyleyerek tehditte bulundular. Tüm bunlar elçiyi onları kedi kardeşi ve güvenilir bir Kırgızla gizli bir şekilde önden göndermek zorunda bıraktı.

Seyyahlar kervandan uzaklaşarak kendi yollarıyla ilgili hiçbir iz bırakmamalıydılar, yeni bir tehlikeyle karşılaşmasınlar diye de, yalnızca bir an önce yolculuğu tamamlamaya gayret ediyorlardı. Şimdi Orsk Kalesi'ne giden en kısa yolu seçtiler ve önceki yollarını sağ taraflarına, Aral Denizi'ni de sol taraflarına alarak neredeyse düz bir güzergâhı takip ettiler. Sonunda dağları, Taştı menziline, İrgis suyunu ve hususi bir dikkat arz etmeyen diğer bazı yerleri geçerek 14. gün Orsk Kalesi'ne ulaştılar.

Sonuç elçi tarafından alınan tedbirlerin seyyahlar için ne kadar yararlı olduğunu gösterdi: zira o Rus sınırının yakınında Orenburg hattı civarında göçer olan 200 Kırgızla karşılaştı. Bu Kırgızlar da ondan seyyahları teslim

etmesini talep ettiler ve onların artık çoktan Rusya'da oldukları cevabını aldıklarında, elçi bu kez kendi bu kuzey barbarlarının türlü hakaretleriyle uğraşmak zorunda kaldı.

Sonuç

Tarih kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Şah Murad İslam kurallarının ihyası yoluyla güce ve itibara sahip olmuştur. O Cengiz ve diğer "gayrimüslim" törelerine son vererek T.S. Burnaşev'in de ifade ettiği üzere Emir unvanını almış ve Cengiz soyundan kukla Hanı ortadan kaldırmıştır. Ulemaya ve Nakşibendi sûfilerine bağlılığı sayesinde halk arasında büyük nüfuz elde etmiştir. Gerçekleştirdiği seferlerle İran'ı Horasan bölgesinde baskı altına almıştır. Şah Murad döneminde Buhara Emirliği'nin ekonomisi güçlenmiş ve bu sayede üretim gelişmiştir. Şah Murad'ın ıslahatları ve iktidarı merkezileştirme siyaseti belli oranda ticaretin (bilhassa Rusya ile) gelişmesine, şehirlerin nüfusunun artmasına ve yeni şehirlerin kurulmasına katkı sağlamıştır. Ticaretin büyümesiyle zanaat üretimi de artmıştır. Tüm bu gelişmeler belli ölçüde T.S. Burnaşev'in seyahat raporuna da yansımıştır. Bu çerçevede T.S. Burnaşev Buhara Emirliği'nin su kaynakları başta olmak üzere yer şekilleri ve toprak yapısı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Tarım arazilerinin sulanması için açılan su kanallarının örnek nitelikte olduğunu vurgulamıştır. Etnik yapıdan bahsederken Buhara Yahudileri ile ilgili ilgi çekici hususları ortaya koymuştur. Onun ifadelerinden Buhara'nın Şah Murad devrinde uluslararası bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden başkent Buhara'da çok sayıda kervansaray ve yabancılar için hamamlar inşa edilmişti.

Buharalıların kendi madenlerini yetkin bir şekilde çıkarıp işleyemedikleri tespit edilmiştir. Buhara'da geniş sulama faaliyetleri sayesinde icra edilen tarımla her türlü tahıl ve bostan ürünlerinin yetiştirildiği, ayrıca çok miktarda üretilen pamuğun ihracattaki önemli rolü belirtilmiştir. Şah Murad'ın para ıslahatından sonra Buhara paralarının değeri ve baskı tekniğiyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. T.S. Burnaşev'in seyahat raporundan Buhara'da yönetimde, eğitimde ve hukukta temel dayanağın İslamiyet olduğu anlaşılmaktadır. Rus mühendisi tüm bunların yanı sıra Özbeklerin tasviri, giyim kuşamları, yemek alışkanlıkları, Buharalı kadınların durumu, rişta denilen hastalığının yaygınlığı, Buhara ordusunun durumu, vergiler vb. hususlarda önemli bilgiler vermiştir. Sonuç olarak T.S. Burnaşev'in seyahat raporunun Buhara Emirliği tarihinin Şah Murad devrinin öğrenilmesinde ana kaynak niteliğinde olduğunu iddia etmek mümkündür.

Kaynaklar

- BOA, *Nâme-i Hümâyün Defteri*, 4/1.
BARTOLD, V.V.: *Soçineniya*, T.2, Ç.1, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963.
ÇELİK, Muhammed Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.
DAVİDOVİÇ, E.A.: *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolote i Serebyanne Moneti Djanidov)*, Duşanbe 1964.

DOBROMISLOV, A.: *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem İstoriçeskiy Oçerk*, Taşkent 1912.

DONİŞ, Ahmed: *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967.

HABİBULLAYEVİÇ, Djurabayev Djamşed: *Buharskiy Emirato Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX-VV. v Pismennuh İstoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Hunjand 2014.

İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012.

İVANOV, P.P.: *Vosstanie Kitay-Kipçakov v Buharskom Hanstve*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1937.

İVANOV, P.P.: *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 234, İstanbul 2018.

KÖSE, Kürşat: *Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

KÜGELGEN, Anke Von: *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002.

KÜGELGEN, Anke Von: *Legitimizatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih İstoçnikov (XVIII - XIX vv.)*, Almatı 2004.

LEE, Jonathan L.: *The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden; New York; Köln; Brill, 1996.

Mervski Oazis i Dorogi Veduşaya k Nemu. Sostovitel Poruçik 18 Dragunskogo Peryaslavskogo Ego Velicestva Polka Alihanov, S.-Peterburg, 1883.

MİHALEVA, G.A.: *Torgovie i Posolskie Svyazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982.

Mir Abdoul Kerim Boukhary: *Histoire de L'asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'H'égire (1740-1818)*, Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876.

Mir Abdul-Kerim Buharskiy: "İstorii Sredney Azii", Pervod G.A. Mirzoyeva, *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii. Tom II. XVI-XIX vv. İranskıe, Buharskie i Hivinskıe İstoçniki*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938.

Mirzâ Abdal Azim Sâmi: *Ta'rih-i Salâtîn-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie teksta, predislovie, pervod i primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962.

Mirza Alim Mahdum Hoca: *Tarihi Turkistan*, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2009.

Mirza Şems Buhari: *O Nekotorih Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Pervodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861.

Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzüçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856, İzd. Sagu, Taşkent 1955.

SARAY, Mehmet: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ. Yay., İstanbul 1990.

SOBOLEV, L.N.: *Geografiçeskie i Statiçeskie Svedeniya o Zeraşanskom Okruge s Prilojeniem Spiska Naselennih Mest Okruğa*, Zapiski Rossiskogo Geografiçeskogo Obşçestva po Otdeleniyu Statistiki, T.4, S. Peterburg 1874.

Travels in Central Asia by Meer Izzut-oollah in the Years 1812-1813, Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872.

ÜKTEN, Selim Serkan: *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

VAMBERY, A.: *İstoriya Boharı ili Transaksonii s Drevneyşih Vremen da Nastoyaşçago*, Perevod A.İ. Pavlovskogo, T. II, S. Peterburg 1873.